

ЛЕОНІД ТИМОШЕНКО

Нариси з історії Потіївки та її околиць в XVII - XX ст.

2005

ЛЕОНІД ТИМОШЕНКО

Нариси з історії Потіївки та її околиць в XVII - XX ст.

Потіївські старожитності

Випуск II

Дрогобич,
Коло
2005

ББК 63.3(4укр)5
Т41

Тимошенко Леонід Володимирович. Нариси з історії Потіївки та її околиць в XVII – XX ст. (Потіївські старожитності. – Вип.II.). – Дрогобич, Коло, 2005. – 96 с.

Рецензенти:
канд. істор. наук, доцент **Ігор Смуток,**
канд. філол. наук, доцент **Євген Пшеничний**

Літературний редактор
Орест Пілько

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 3 від 21 квітня 2005 р.)

ПЕРЕДМОВА

З часу видання першого випуску "Потіївських старожитностей" (Л.Тимошенко "Потіївка та її осколиці в XVI-XIX ст.". – Дрогобич, 2000) минуло п'ять років. Звичайно, я не пориваю зв'язків ні зі своєю малою батьківщиною, ні з краєзнавством, наскільки мені дозволяють обставини мого життя. Зокрема, часто буваю на обласних краєзнавчих конференціях, які організовує в Житомирі "Товариство дослідників Волині", публікую ті чи інші краєзнавчі матеріали. Як і колись, у середині 90-х рр., мене продовжує хвилювати минуле Потіївки, а її мешканці, прості поліські трудівники, мої пращури і чужі люди, поступово "сходять" з пожовклих сторінок архівних документів і "оживають". Спочатку в моїй пам'яті і свідомості, затим "ідуть" до людей. Недавні події в Україні, розбурханої помаранчевою революцією, спричинили продовження серії "Потіївських старожитностей".

Пригадується також, що десять років тому справу історичного і культурно-духовного відродження села розпочав у Потіївці Павло Човнюк, невтомний літератор, журналіст, краєзнавець. Разом з іншим патріотом села Петром Лантухом ще в 1994 р.

він видав два числа сільської газети "Потіїв курінь", за що їм низький уклін, бо саме цим вони розбудили мій інтерес до історії села. Публікації в газеті і зараз читаються з неослабною увагою, бо вони проникнуті щирістю, патріотизмом, любов'ю до українських національних традицій. Запам'яталося також, що коли я під час літніх відпусток працював у Житомирському та Київських архівах, щодня ввечері мене зустрічав на автостанції пан Павло, який ловив як кисень кожну нову інформацію про давнину, живився життєдайною благодаттю спадщини віків. Це помітно також у його віршах, мудрих і патріотичних, проникнутих непереможним духом українства. Такою є його "Молитва волі", хвилююча поезія "Дідова ступа". П.Човнюк публікував цікаві краєзнавчі розвідки, збирав і записував спогади старожилів Потіївки, які, як це не дивно, підтвердили деякі віднайдені мною архівні свідчення. Так, наприклад, він записав від старих людей, що Веремійки є найдавнішою частиною села.

Не так давно Петро Човнюк відійшов у Божі засвіти, проте потіївці мають берегти пам'ять про цю людину, яка давала приклад, гідний подиву та пошанування. Тут передруковую вірш П.Човнюка, присвячений відновленню в Потіївці церкви. Він може розглядатися, як епіграф до моїх розповідей про Потіївку.

Храм Святої Покрови

Ожила в нас церква —
із колбуду.
Поруйнована, розламана колись.

Хто вони були?
Невже то люди,
що на купол лізли
в синю вись?

Щоб хрести скидати
і трощити,
З вівтаря
робити справжній глум.

Що про них
тепер говорять діти,
Чи свічі
привидиться хоч сум?

Ой, було тих вандалів –
з тридцятих.
Окривавили
навік святі місця.

Вчили юних
душі ґвалтувати.
Розпинати
вік наш до кінця.

А тепер
спокутуєм гріховно
Болі предків
і чорнобильську біду.

Я дивлюсь
На храм оцей жертовний –
Як опісля бурі
сонця жду.

Оновивсь
іконами і дзвоном
На Святу Покрову,
як колись.

Став живим
і мертвим Пантеоном,
Охрестив
села досвітню вись.

Божа Мати
хай між нами буде –
за гріхи
помилує Господь.

Із трьох сіл
до нас зібрались люди –
Долю їхню,
Боже, розпогодь.

Рудня і Христинівка
з'єднались
із колись
охрещеним селом,

Що в честь Потія
блаженного назвали,
Хмелем увінчали
і зелом.

Божа Мати
діток прикривала
і відводила
від них лиху біду.

Не дала село це на поталу,
Причастивши
дичками в саду.

І Покрови церква –
її воля,
На іконостасові –
сльоза.

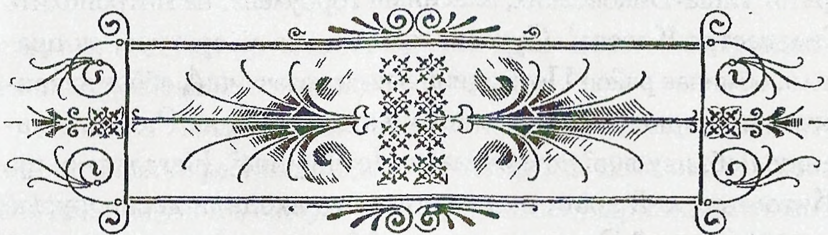
Вітер знову
грає на басолях,
Золотом виблискує лоза.

Будять, будять дзвони
тихий ранок
В калинових
спалахах зірниць.

І діткнувся
осені серпанок
Церкви знов
воскреслої дзвіниць.

Сюжети, з яких складається ця книжечка, визріли в процесі дослідження історії села. Частково, вони розвивають окремі фрагменти попереднього видання, в іншому суттєво їх розширюють (це стосується історії роду Осецьких, яким було присвячено декілька сторінок), приблизно половина матеріалу публікується вперше. Здебільшого, мене продовжує більше цікавити сива давнина, тобто, історія села до 1917 р. На цьому шляху я багато почерпнув нового, відшуковував матеріали за межами України, в далекому і ближчому зарубіжжі. Проте, у цьому виданні я відійшов від запровадженої традиції і вперше подав матеріал про 30-ті роки XX ст., важка і трагічна спадщина яких, як привид, тривожать мою душу. Зрештою, мені, нащадкові розстріляних дідів, треба було виконати свою місію і написати правду, якої не дочекалися мої батьки. Відтак, ця книга — данина пам'яті розстріляному поколінню моїх земляків.

Дрогобич,
24 квітня 2005 року

Нарис 1

ПОДІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОТІЇВЩИНИ

Повстання Богдана Хмельницького, яке вибухнуло 1648 р., залишило глибокий слід в українській історії (тепер цю подію називають "українською національною революцією"). Як правило, в літературі більша увага звертається на великі битви та маршрути походів козацького війська. Так звані маргінальні події досі не стали предметом спеціального вивчення, у тому числі й на території Житомирського старости, яке знаходилося трохи осторонь від основних шляхів.

Ще в XIX ст. були опубліковані регести відповідних актових джерел, які фіксують розгортання повстання на Житомирщині[1]. На початку XX ст. впритул підійшов до проблеми розгортання повстання в Житомирському повіті Київського воєводства, куди входили і Потіївські маєтки Київського митрополита, І.Каманін[2]. Збирання інформації продовжилося після великої перерви — у 80-х рр., коли була опублікована скарга-протестація

братів Тиша-Биковських, власників Горбулева, на митрополита Сильвестра Косова[3]. Сучасна краєзнавча література, як правило, обминає район Потіївщини в часи козаччини[4], або ж некритично поширює територію козацьких сотень на Радомишльщину, поблизу якої розкинулася Потіївщина[5]. Нагадуємо, що Житомирський повіт, до складу якого входили давньоруські волості (у т.ч. й Радомишльська і Малинська), знаходився на порубіжжі держави Б.Хмельницького, тож точні межі порубіжних сотень джерела не зафіксували.

Крім того, на території Потіївщини проходили межі церковних маєтків Київського митрополита з численними на Київському Поліссі володіннями шляхти. Так, у джерелах XVI-XVIII ст. Потіївський маєток (за деякими джерелами — Потіївська волость[6]) київських митрополитів включав декілька сіл: власне Потіївку, Веремїівку, Облітки, а також дрібніші слободи чи селища — Потіївську Буду, Осічу, Личоню та ін. Поруч знаходився великий маєток Тиша-Биковських — село Горбулів з навколишніми меншими селами (Молодилів, Свидя, Видибор та ін.). За одними джерелами, у XVI ст. Осіча/Осєча належала до церковних маєтків, за іншими — до володінь Тиша-Биковських[7]. Ще в XVI ст. джерела зафіксували постійні конфлікти між церковними та шляхетськими селянами, а також між шляхтою і київською ієрархією. Вони продовжувалися у першій половині XVII ст. і мали місце напередодні Хмельниччини, хоч період "золотого спокою" характеризувався відсутністю серйозних релігійних конфліктів. У домогилянський час Потіївщина належала уніатським митрополитам, які виступали в згаданих конфліктах захисниками своїх маєтків. Після повернення Петром Могилою поліських маєтків православній церкві, у судових

справах знову фігурують Київський православний митрополит і монахи Києво-Печерського монастиря.

Хмельниччина з її релігійними мотивами започаткувала нову хвилю міжконфесійної боротьби в Україні, хоча перші кроки Б.Хмельницького відбулися під радше секулярними гаслами[8]. Після Переяслава православно-уніатське протистояння в Україні доповнилося українсько-московським релігійним конфліктом, який закінчився повним підпорядкуванням Київської православної митрополії Московському патріархату. Згадані аспекти релігійних стосунків відбилися на урядуванні митрополита Сильвестра Косова (1647-1657), сучасника Хмельниччини, який згадується в подіях на Потіївщині.

Позиція вищої православної ієрархії в буремних подіях 1648 і наступних років, особливо в стосунку до Москви, добре вивчена. Назагал, проявилися непослідовність, хитання та імпульсивні емоційні реакції на московський натиск, нездатність продовжувати цю лінію поведінки на довший час. Що ж до відносин з уніатами, то тут досі не все з'ясовано. Відомо, що визвольна війна надала православ'ю статус панівної релігії, проте і сам митрополит і його оточення володіли значними маєтностями і були пов'язані досить тісно з урядовими колами Речі Посполитої. Митрополит С.Косов брав участь в переговорах з поляками, на яких розглядалося православно-уніатське питання. Відомі і його реакції на повстання: він явно боявся повсталих козаків і своїх підданих — селян[9].

А.Міронович, автор спеціальної праці про Сильвестра Косова, з'ясував цікаві обставини українсько-польських переговорів, на яких розглядалося унійне питання. Так, у відповідь на прагнення урівняння православної ієрархії з латинською і відповідно,

надання православним місць у сенаті, митрополитові було запропоновано у січні 1650 р. визнати владу папи, постанови Флорентійського собору і прийняти католицькі догмати про походження Святого Духа і чистилище[10], на що, звісно, православні в односторонньому порядку погодитися не могли. Проте деяких поступок вони все ж досягли. Так, універсалом короля 12.01.1650 р. підтверджувалися давні права "грецької релігії" і митрополита, свобода набоженства, доступ до урядів, гарантувалися їх церкви і маєтності, заснування шкіл та друкарень, незалежний церковний суд. Привілей став підставою для повернення православним Перемишльської єпархії, яка з 1641 р. знаходилася у руках уніатів, а також вакантної Холмської єпархії. Зрозуміло, що католицька і уніатська ієрархія вчинила спротив згаданим рішенням. Сильвестра Косова так і не допустили до сенату, Зборівська угода не була затверджена. Наприкінці січня 1650 р. митрополит повернувся з Варшави і дав відповідні розпорядження. Можливо, що по дорозі на сейм чи на зворотньому шляху, він відвідав Потіївщину, про що згадується в аналізованих джерелах. Його численні візитування церков та маєтків, а також монастирів фіксуються і в 1651 р.[11]

У джерелах про події Хмельниччини на Потіївщині згадується напад повсталих на чолі з козаками на місцеву церкву. У зв'язку з цим, нагадуємо, що проблема наруги козаків над руськими церквами є в історіографії дискусійною. Так, Н.Яковенко постійно наголошує на руйнівних наслідках Хмельниччини[12], В.Смолій та В.Степанков намагаються їх виправдати[13]. Порушена проблема, вочевидь, потребує більш ретельного і прискіпливого вивчення на регіональному рівні. Тут зазначимо, що факти нищення православних церков відомі в Західній Україні

(1648 р., Унівський монастир), а також на Правобережжі та Київському Поліссі. Прикметно, що в тогочасній свідомості католиків козаки на чолі з Б.Хмельницьким були саме такими: ребілізантами, бунтівниками, грабіжниками, тобто тими, хто нищив "схизматицькі" (православні) церкви і вбивав попів[14].

У даній публікації ставимо за мету, на підставі ретельного вивчення актових книг Київського воєводства, окреслити хід та особливості Хмельниччини на Потіївщині, ліквідувавши тим самим існуючу лакуну в історіографії. Додамо принагідно, що пунктирно проблема окреслена нами в нарисі історії села[15]. Зазначимо також, що підставова джерельна база питання є досить представницькою. Про повстання на Потіївщині свідчать протестації, внесені до житомирських гродських книг. Так, 19.01.1650 р. скаржилися Тиша-Биковські у справі наїзду на їх маєтки підданих митрополита (далі – протестація № 1)[16]. 16.03.1650 р. вони повторили скаргу, доповнивши її новими подробицями (далі – протестація № 2)[17]. 21.10.1651 р. скаржилася Анастасія Затиркевич, дружина заставного орендатора Потіївки, у зв'язку із убивством повсталими її чоловіка і пограбуванням маєтку (далі – протестація № 3)[18].

Напередодні повстання 1648 р. в юрисдикційному становищі місцевих сіл відбулися суттєві зміни: Потіївка разом із с.Буки була віддана в заставну оренду Вацлавові і Анастасії Затиркевичам/Затуркевичам. Дата укладення угоди нам невідома. Протестація № 3 вказує, що застава с.Буки тривала з часів митрополита Петра Могили (помер у січні 1647 р.). Очевидно, становище церковних селян було значно кращим від шляхетських, а їх експлуатація – м'якшою. Припускаємо також, що в церковних селах не було фільварків, а їх повинності обмежувалися

сплатою данин. Натомість, у сусідніх шляхетських селах бачимо фільварки з обов'язковою панщиною, а в Горбулеві — цілий "замок" з господарством. Як видно з джерел, орендатори Потіївки, враховуючи тимчасовість свого становища, заходилися заводити нові порядки і розбудували фільваркове господарство (у джерелах перелічуються документи, у тому числі й від місцевих селян: боргові записи, листи, депозити, зобов'язання, судові декрети та ін.). Очевидно, непомірні побори викликали люту ненависть до гнобителів, яка поширювалась також і на сусідню шляхту — споконвічного кривдника церковних селян, тим більше, що Тиша-Биковські опинилися під час Хмельниччини з іншого боку війни. Іншою причиною, яка скаталізувала повстанський рух на Київському Поліссі, були дії козацького війська. Їх активізація припадає тут на липень 1648 р., коли Б.Хмельницький почав розсилати загони по містах і селах Правобережжя і з ними — свої універсали[19]. До Потіївки також прибув невеликий козацький загін. Протестація № 1 говорить лише про появу "козаків ребелізантів", протестація № 2 стверджує, що вони прибули разом із ченцями Києво-Софійської капітули. Протестації № 2 і № 3 фіксують в митрополичих селах залогу з козаків та монахів, протестація № 3 уточнює, що прибуло двоє козаків. Очевидно, конфлікт виник ще на свято весняного/літнього Миколи, коли, за однією із версій, Потіївка була віддана в заставу під 2100 злотих. Затим 15 липня 1648 р. до с.Буки навідався митрополит Сильвестр Косов, проїздом до Литви. Саме він, начебто, кинув заклик до непослушенства, в результаті чого церковні піддані підняли повстання і їх маєтки було повернуто до володінь митрополита.

Протестація № 2 загально говорить про повсталих. Їх імена, прізвища та особи "ліпше знає" сам митрополит "як отців законних так і козаків". Протестація № 3 їх перелічує. Отже, на чолі руху стояли: отці-монахи Макарій, Захарія і Кіндрат, а також представники капітули — "слуги" митрополита шляхтичі Стефан Кутовський і Шархавський. На місці повстання очолювали піддані с.Потіївки і слободи Личоні: Сенько Жечетник (Решетник?), Яцько Калітенко, Зеновій Бендраш, Кузьма Пивовар, Юзько Микитенко, Лукаш Жечетник. Про початок події загально сказано, що селяни утворили "купи", почали "купитися". На думку дослідників, "купи" повсталих в регіоні у 1648 р. досягали ста осіб і більше[20].

Як ми вже згадували, власники Горбулева та прилеглих сіл брати Тиша-Биковські з наближенням козацького війська втекли до Польщі[21]. Цікаво, що рід Тиша-Биковських вважається православним, за винятком Теодора, який був похований 1644 р. в домініканському костьолі в Гродку[22]. У протестації № 1 сказано, що вони рятували своє життя, в протестації № 2 уточнено, що козаки наступали з "неприятелем Св. Хреста" татарами, тому християнська шляхта втекла, встигши забрати з собою тільки особисті речі. Чому не втекли Затиркевичі — невідомо. Можливо, вони довідалися, що козаки не переслідують українську шляхту (якщо, звичайно, вони такими себе вважали).

Як відбулася реставрація влади митрополита в Потіївських маєтках, невідомо. Чи повстання звільнило місцевих селян від феодальної залежності взагалі, тобто чи вони покозачилися — про це також доводиться лише гадати. У протестаціях сказано лише, що вони знехтували "посполитим правом", а також пунктами

угоди про посесію/оренду і перестали підкорятися п.Затиркевичу. Непокора зародилася, вірогідно, в Буках, а звідти поширилася на інші села: "...повсюду по дорогах і гостинцях вже хлопи позаступали". Затиркевичі в Потіївці терміново поховали майно: одяг, золото, срібло, гроші і разом з дітьми ховалися по лісах. Затим, з наближенням небезпеки, схопили скриньку з документами і попросили прихистку у місцевого священика. Довідавшись, що повсталі відправили посланців до їх садиби, затим — до дому священика, Вацлав Затиркевич кинувся до церкви. Його стан важко уявити, адже повсталі були на конях, озброєні палями, рушницями, шаблями, косами і "чим хто міг". З криком вони напали на дім священика, звідти — на церкву. У трактуванні Анастасії Затиркевич, яка пережила це лихо, напад виглядав, як погром нехристиянської нечисті, що знехтувала пошануванням Бога. З непристойними криками повсталі "поганьбили" храм, в якому сховався орендатор, упавши "хрестом" перед образом Божої Матері і розпочавши очманіло молитися. Не змігши відірвати його від образу, повсталі сокирами відтяли йому руки, витягли з церкви і прив'язали до стовпа, піддавши тортурам. Тут же розбили скриньку, захопивши заставні документи, а також срібні і золоті речі. Анастасія Затиркевич просила, щоб вони віддали хоч би документи, за що була жорстоко побита і поранена. Її чоловіка продовжували мучити, аж поки один із повсталих не застрілив його в груди. Наведений опис переповнений картиною жахіть та страждань, яких зазнали потерпілі. Написаний під впливом пережитого, він, звичайно, гіперболізує реальні події. Так, наприклад, перед сюжетом про жахливу смерть орендаря, докладно перелічено пограбовані зі скриньки цінності: 8 срібних ложок, 6 золотих перснів з коштовним камінням та

ін. Далі йде ще більший опис пограбованого скарбу потерпілих. Після цього А.Затиркевич з дітьми (синами Петром, Юрієм і Павлом, доньками Анною та Хеленою) ще якийсь час залишалися в Потіївці.

Опанувавши ситуацією в церковних маєтках, повсталі напали на сусідні села Тиша-Биковських, межа з якими проходила південніше Потіївки. При цьому вони обминули маєток Стефана Стрибиля Пилипівку і в околицях Будища перетнули межу. Найперше, були знищили межові знаки: дерева з "колодами" — 15 сосен, 12 дубів, 7 берез. Затим у с.Рудня знесли 15 селянських халуп і млин з начинням. "Трофеї" було перенесено до Потіївки та Обліток. Потім було пограбовано "новоосаджену" слободу/містечко Тишин (Тишполь) з трьома млинами, а також с.Вирівку, в якому розігнали місцевих селян (протестація № 2). Протестація № 1 докладно фіксує напад на Рудню, яка знаходилася на грунтах с.Осечі на річці Осічанці (пізніша назва — Шлямарка). Під час акції було спущено став (за іншим джерелом 4 стави), розігнано 15 підданих, знесено їх халупи та ін. Напевно, в джерелах йдеться про одну і ту ж Рудню, яка, на нашу думку, локалізується південніше Потіївки.

1 жовтня 1648 р. повстання спалахнуло повторно, коли знову прибули монахи з Києва і зініціювали нове пограбування Потіївки та Буків (протестуючі помічали, зрозуміло, тільки грабунки). Про цю фазу подій свідчить, переважно, опис пограбованого збіжжя: жита, вівса, ячменю, гречки, гороху та ін. Крім того, з'являється новий об'єкт пограбувань — Буківська Рудня, в якій було взято 25 луп заліза, півкопи "оплавків", 5 возів руди, 400(?) возів деревного вугілля, дубові та соснові дошки. З огляду на протести потерпілої, А.Затиркевич вигнали з маєтку,

який збудував перед тим своїм коштом у Буках небіжчик-орендатор (двори, будинки, помешкання). Крім того, в Личоні було пограбовано якогось Васька: акцію вчинив Лукіян Жечетник з Потіївки. Опис пограбованого майна вражає: 1200 зл. готівкою, в Личоні — 200 зл. зі скрині сріблом, гривні, 10 ложок, "кунтуш златоглавий заставний" за 400 зл., другий за 200 зл, ферязь пурпурова за 300 зл., ферязь кармазинова за 200 зл., ще один кунтуш за 200 зл., килими, сукна, ридван, вози, ковані колеса та ін. Після цього потерпіла змушена була пішки перебратися до Києва, де вона блукала у "різних приятелів своїх".

Наведений перелік засвідчує, що за короткий час орендатор встиг не тільки налагодити господарство, але й швидко розбагатіти, за що йому, як бачимо, помстилися. У подіях простежується лідерська позиція козаків, монахів, "видатних" потіївців (серед останніх виділяються брати Жечетники). Джерела це чітко наголошують. Згадана тенденція продовжувалась на Потіївщині до 1651 р.

У Києві А.Затиркевич поскаржилася митрополитові Сильвестрові Косову, який начебто відповів, що дозволу на розбій не давав. 1649 р. після Великодня орендаторка, за згодою з митрополитом, відновила посесію, повернувшись до Потіївки, де спокійно прожила до початку 1651 р. Перед самим Різдвом 1651 р., у зв'язку з новим наступом козацького війська, в Потіївці з'явився представник митрополита згадуваний вже п.Шархавський і монах Плавський, які вигнали А.Затиркевич з маєтку. Додамо також, що протестація № 2 засвідчує повторне пограбування ще 1650 р. містечка Тишин, села Вирівки та ін. Причому, в джерелі зазначено, що козаки і піддані капітули періодично робили наїзди, спустили 4 стави, виловили рибу,

забрали збіжжя. Перебувши в Потіївці Різдво, А.Затиркевич змушена була тікати до Корця на Волині, де залишалася, разом з іншими втікачами, до осені 1651 р. Після підписання Білоцерківського договору шляхта поверталася до своїх маєтків (щоправда, Тиша-Биковські повернулися, нібито, ще в 1650 р.). Повернулася до Потіївки і А.Затиркевич, відновивши свою владу над підданими. 8 жовтня 1651 р. до Потіївки прибув сам митрополит Сильвестр Косов. Він відвідав двір орендаторки і, вислухавши скарги про кривди, несподівано наказав своїм гайдукам вигнати її з дітьми і слугами. Таким чином, церковні маєтки знову було повернуто "законному" власникові. Відтак почалося чергове пограбування. У переліку забраних речей виділяються горілчані котли, солод, 10 "перепусків" горілки, 4 бочки пива, жито та ін. Загальна сума збитків становила 900 зл. 10 жовтня Потіївку і Буки відвідав возний генерал воєводства Мартин Каменський, який перевіряв скаргу потерпілої і з'ясував на підставі свідчень/зізнань селян, що її протестації небезпідставні. 21 жовтня датується зізнання возного щодо ситуації в Потіївці, засвідчене шляхтичами Яном Ставським і Шимоном Мокрським, які застали начебто представників митрополита і капітули і навіть самого архіпастиря. Вступивши з ним у полеміку, вони намагалися захистити А.Затиркевич.

На території Горбулівських маєтків події розвивалися дещо інакше. На початку 1650 р. Тиша-Биковські оскаржували в гродському суді дії митрополичих підданих і вимагали повернення збитків. 25-26 квітня вони віддали с.Молодилів і Осєчу в оренду Александру і Сузанні Рупневським під заставу 3 тис. поль. зл. (контракт існував, начебто, з 1647 р., 2 квітня 1650 р. він був поновлений у Горбулеві). Протестація № 2 фіксує, фактично,

декілька документів у справі оренди: борговий запис, затвердження акту, ввід Рупневських у володіння, закінчення оренди та ін. Тоді ж возний генерал, реагуючи на скарги Тиша-Биковських, здійснив інспекцію потіївсько-горбулівської границі, під час якої переконався в завданих збитках. 11/19 листопада 1650 р. Михайло і Габріель Тиша-Биковські, після смерті свого брата Яна, розділили свої маєтки, згідно заповіту батька. Габріель успадкував Горбулів з замком і будівлями, а також Видибором і Свидею, маєтностями і підданими. Михайлові дісталися села Молодилів і Осєча, Вирівка і Тишполь. Обумовлювалися також і спільні обов'язки щодо маєтностей. Цікаво, що брати не обійшли увагою свою матір Магдалену, а також сестер Анну і Барбару.

Козаччина, яка простежується в 1648-1651 рр. на Потіївщині, не була, звісно, тривалою. Незабаром у краю з'явилися загони коронних військ, які, за рішенням сеймику Київського воєводства у березні 1650 р., розміщувались неподалік — у Радомишлі і Житомирі[23]. Під Радомишлем, зокрема, у травні 1651 р. з'явився загін волинського полковника князя Михайла-Юрія Чарторийського, який розбив тут табір[24].

Хмельниччина, звичайно ж, мала і негативні наслідки, оскільки принесла розруху і обезлюднення краю. Так, наприклад, 15.06.1650 р. отамани місцевих сіл просили зменшити подимний податок, бо в поселеннях залишилося, після козацького повстання, мало господарств (димів). У Горбулеві — 25, Молодилові — 22, Видиборі — 12, Свиді — 5, Осєчі — 6, Вирівці — 3. Решта люду розбіглася[25].

Для краєзнавства Потіївщини велике значення має опис межової границі між потіївськими і горбулівськими маєтками, уміщений в згаданих протестаціях. Наведемо його повністю. Отже,

межа проходила по лінії: урочище Нераж — Сотовата Лоза у Великому лісі — Нeродичів бір з Городищем — Могилки під Потіївкою — через Потіївку на облітківський гостинець — лісок Довжик — потоком до річки Маліковки — потік Маліковка — Михайлове Будище — Великий луг — бір Дорогунь — річка Орловка (протестація № 2). Крім того, велике значення мають згадані імена потіївців — лідерів та учасників спротиву, а також імена селян Рудні (Климко, Назар, Макавей, Топчивалий, Грицько, Іван, Назарко, Андрей, Назарченко, Омелян, Євсіх, Колесник, Андрей, Пилип), згадується також горбулівський староста шляхтич Василь Кунашевський. У XVIII ст. прізвища потіївців змінюються. Фактично, край після Руїни залюднився знову.

До згаданих краєзнавчих аспектів слід додати проблему локалізації населених пунктів, які не збереглися: Осічі, Личоня, Тишполя, Рудні та Вирівки. У другій половині XVIII ст. джерела їх вже не фіксують.

Розгляд подій Хмельниччини на Потіївщині змушує акцентувати інші проблеми, які, на нашу дуку, в історіографії вивчені недосконало. Передовсім, це юрисдикційний статус і соціально-економічне становище церковних маєтків, ставлення гетьманського уряду до них (у літературі наголошується, переважно, на монастирських посілостях), участь дрібної шляхти в подіях, нарешті, історія окремих шляхетських родів Київщини.

[1] Опись актовой книги Киевского Центрального Архива, означенной по списку онаго под № 19. Сост. А.Т.Белоусов. – К., 1878; Опись... под № 20. Сост. И.П.Новицкий. – К., 1876.

[2] Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Арх. ЮЗР. – Ч.3. – Т.IV. – К., 1914. – С.I-CI.

[3] Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. Збірник актових документів. – К., 1981. – С.203.

[4] Див. напр.: Козацькі часи на Житомирщині / Ред. кол. Н.Є.Борисюк, В.Д.Давидюк та ін. – Житомир, 1994.

[5] На це ми звертали увагу в публікації: Тимошенко Л. Нариси з історії Радомишля // Зоря Полісся. – 1999. – 3 липня.

[6] На думку Г.Литвина, в XVI-XVII ст. до волості входили села: Потіївка, Облітки, Різня, Личанка, Вереміївка та Буки. – Litwin H. Dobra ziemskie Cerkwi Prawosławnej i Kościoła Katolickiego obu obrządków na Kijowszczyżnie w świetle akt skarbowych i sądowych 1569-1648 // Rocznik Teologiczny, ChAT. – 1990. – T.32. – Z.2. – S.206.

[7] Див. про це докл.: Тимошенко Л. Осецька шляхта: причинки до історії давнього поліського роду // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Т.2. – Біла Церква, 2001. – С.89-90.

[8] Див.: Плохій С.М. До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький і Сильвестр Косов) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. Зб. наук. праць. – К., 1991. – С.76-91; Його ж. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других "Берестейських читань". Львів, 1996. – С.1-13.

[9] Плохій С.М. До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький і Сильвестр Косов). – С.87.

[10] Mironowicz A. Sylwester Kossow władyka białoruski mertopolita kijowski. – Białystok, 1999. – S.67.

[11] Ibid. – S.69, 80.

[12] Яковенко Н. Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – Ч.12. – С.72; Її ж. В кольорах пролетарської революції: В.А.Смолій, В.С.Степанков. Українська національна революція XVII ст. Серія "Україна крізь віки". – Т.7. – К., 1999 // Українский гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип.3. – С.68-77.

[13] Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С.3-4.

[14] Mironowicz A. Op. cit. – S.84.

[15] Тимошенко Л. Потіївка та її околиці в XVI-XIX ст. – Дрогобич, 2000. – С.38-40.

[16] Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – С.203.

[17] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.11. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.111-113.

[18] Там само. – Спр.14. – Арк.122-125 зв.

[19] Каманин И. Вказ. праця. – С.XL.

[20] Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648-1654 годов. – Л., 1959. – С.70.

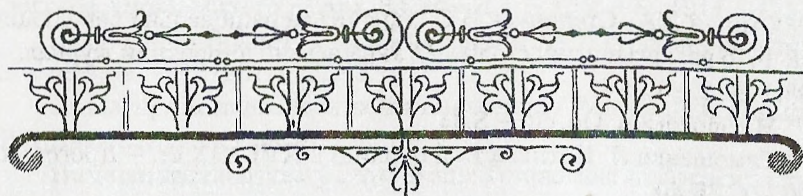
[21] Про рід Тиша-Биковських див. докл. довідку: Litwin H. Rody pańskie kijowszczyżny 1569-1648- Status majątkowe // Przegląd Wschodni. – 2002. –T.VIII. – Z.2. – S.260-262.

[22] Litwin H. Katolicyzacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569-1648 // Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI-XVIII w. – Warszawa, 1989. – S.63.

[23] Арх. ЮЗР. – Ч.3. – Т.4. – К., 1914. – С.414.

[24] Там само. – С.587.

[25] Арх. ЮЗР. – Ч.6. – Т.1. – К., 1876. – С.570-571.

Нарис 2

ОСЕЦЬКА ШЛЯХТА: ВПРОВАДЖЕННЯ ДО ІСТОРІЇ ЕЛІТ ПОТІЇВСЬКОГО КРАЮ

Студії з історії шляхти Київського Полісся, яке в часи Речі Посполитої належало до Київського та Волинського воєводств, незважаючи на спроби спеціального дослідження[1], ще не набули в історіографії бажаних масштабів. На сторінках численної спеціальної і загальної літератури, а також у різноманітних типах і видах спеціальних джерел (опублікованих і архівних) згадуються десятки шляхетських родів та їх розгалужень, які побутували на теренах краю. Проте шляхетський рід Осецьких у згаданих переліках не значиться. Можливо тому, що їх дідичний маєток у XVIII ст. був ліквідований і приєднаний до сусіднього села Потіївка, а можливо, у зв'язку з тим, що імперська влада не хотіла визнати подані Осецькими документальні підстави переконливими і відтак не надала їм дворянський статус (вільними визнано лише волинських Осецьких). І все-таки, віднайдені джерела дозволяють сьогодні насвітлити

історію цього давнього поліського роду, зокрема його боротьбу за шляхетські вольності і дворянство. Зауважимо, що, оскільки частина джерел до історії роду нами досконало не перевірена, відносимо нашу розвідку до категорії причинкових студій. Зрозуміло, що в ній поки що не йдеться про генеалогічні підстави дослідження, які відсуваються на більш віддалену перспективу.

Герб Доленга

Оскільки представники Осецьких наприкінці XVIII – на початку XIX ст. стверджували, що вони "здавна" є шляхтою гербу Доленга (Dołęga), закономірним є звернення до відомих польських гербовників, які уміщують відповідну інформацію. Так, з'ясувалося, що серед численних польських родів, які мали цей герб, Осецькі таки значаться[2]. Починаючи з XVII ст., Осецькі проживали в Куявському і Берестейському воєводствах[3]. Питання про те, як Осецькі потрапили на Київщину і чи пов'язаний їх поліський рід зі згаданими польськими взагалі, залишається нез'ясованим. Передусім тому, що їх дідичний маєток, с.Осіча, відомий як церковний і одночасно приватновласницький, лише у XVIII ст. виступає як власність Осецьких. Це змушує нас розглянути коротко історію села Осіча.

Перша писемна згадка про Осечу (Осечъ) уміщена під 1415 р. в т. зв. запису про грошові і медові дані Києво-Софійської митрополичої вотчини (документ опубліковано за рукописною Кормчою початку XVI ст.)[4]. У цьому та пізніших джерелах ідеться про землі Тетерівської і Малинської волостей Київського Полісся, які після 1569 р. увійшли до Житомирського повіту Київського воєводства (пізніше — північно-західна частина Радомишльського повіту Київської губернії). Знаходилось село на річці Осіча (Осічка, Осічанка, Osiecza), біля витоків якої наприкінці XVI ст. з'явилася Потіївка — одне з найбільших (пізніше) сіл Київського Полісся[5]. Немає сумніву, що в XVI ст. в околицях сучасної Потіївки було три поселення: Осіча, Потіївка, Вереміївка, з яких "вижила" лише Потіївка. Розміщення Осічі на ріці з однойменною назвою пояснює, вочевидь, і походження назви поселення (топонім — від гідроніма), що є найбільш логічним і закономірним[6].

У цілому ряді джерел кінця XVI — початку XVII ст. Осіча разом з сусідніми Потіївкою та Облітками виступає маєтком Києво-Печерського монастиря[7]. На початку XVII ст. згадані та інші маєтки перейшли у власність уніатського митрополита[8]. Немає сумніву, що, назагал, церковні землі Потіївщини, біля яких розміщувалась Осіча, знаходились у першій третині XVII ст. у власності уніатів. Приблизно тим же часом датуються і згадки про Осічу — власність Тиша-Биковських, яким належало велике сусіднє село Горбулів. Зокрема, 1622 р. Василь Федорович Тиша-Биковський залишив добра в Горбулеві, Осічі і Видиборі на доживоття своїй матері Євфимії Гриницькій[9]. Утім, свідчення судових актів XVI-XVII ст. є дуже суперечливими. Так, наприклад, у реєстрі податків Київщини 1581 р. Осіча сплачувала

данину Печерському монастирю[10], а за актами 1583 і 1586 рр. Осецький маєток був відданий Тиша-Биковськими у заставу Томилові Манцевичу, війтові князів Немиричів[11]. Осецький маєток Тиша-Биковських фігурує також в актах аж до 1686 р., переважно в їх судових справах з сусідами — шляхтичами Стрибилями і управителями Потіївського митрополичого маєтку[12]. Під час Хмельниччини були спроби повернення Осічі до церковних маєтків Київської кафедри, у зв'язку зі втечею Тиша-Биковських від козацьких військ[13]. У листопаді 1650 р. Тиша-Биковські розділили свої маєтки і Осіча дісталася Михайлові[14].

Перейдемо тепер до найраніших документальних свідчень, які Осецькі подали 1800 р. у Київське дворянське депутатське зібрання. Перше — привілей Сигізмунда III від 2.02.1589 р. Іванові Осецькому, синові Каспра, королівському придворному, на дві волоки грунту в с.Белештинському (Белештильському), зафіксований 15.09.1746 р. у луцьких гродських книгах (очевидно, йшлося про волинські маєтності)[15]. Друге — два листи київського митрополита Макарія, без точної дати (очевидно, йдеться про Макарія II 1534-1555 рр.), які засвідчують, що Осіча на р.Візні належала в одному випадку Андрієві Івановичу, в другому — Онуфрієві Івановичу, королівському дворянину. На нашу думку, йдеться про одне й те ж село, оскільки витоки р.Візні є дуже близькими до витоків р.Осічі. Цікава також вказівка в другому листі, що митрополичі селяни поселені в тій же Осічі[16]. Яким чином волинські Осецькі з першого документа пов'язуються з поліськими родами, невідомо. Маємо ще поодинокі свідчення від 5.06.1563 р. про земянина князя Богуша Любецького — Яна Осецького[17].

Крім того, Осецькі посилалися на свідчення Литовської Метрики за 1530 р., про королівське надання невідомого маєтку в Житомирському повіті дворянинові Осецькому і за 1560 р. зі згадкою київського мешканця Василя Семеновича Осецького, а також за 1540 р. — також про надання Осецьким якихось маєтків у Житомирському повіті[18]. Ці свідчення були отримані від метриканта ВКЛ Качановського з Варшави, який користувався, очевидно, регестами справ Литовської Метрики і повідомляв, що самі акти потрібно шукати в Петербурзі. Далі Осецькі навели декілька витягів з луцьких актів про своїх предків-дворян (1613 р., 1651 р. 1661 р., 1664 р.) без вказівки на місцевість, затим — акти (1658 р., 1661 р.) про володіння ними селищем Квишлів на Волині. На цьому свідчення скаржників, які стосуються XVI-XVII ст., закінчуються. Доходимо також висновку, що відомий нам матеріал про с.Осічу на р.Осічі поблизу Потіївки як церковний і одночасно приватновласницький маєток Тиша-Биковських аж ніяк не пов'язується зі свідченнями XVI-XVII ст., наведеними Осецькими (окрім листів митрополита Макарія).

Наступний блок документальних матеріалів, поданих Осецькими і частково віднайденими нами в джерелах, стосується, починаючи з 40-х рр. XVIII ст., боротьби Осецьких з уніатськими митрополитами, осідок яких саме в цей час був перенесений до Радомишля. Маємо також свідчення про те, що після Тиша-Биковських їх поліські маєтки (зокрема, найближчі до Осічі с.Горбулів і с.Моделів) перейшли на початку XVIII ст. до Росцишевських[19], а Осіча в 1722 р. належала Яцькові Підгородецькому[20]. Приблизно тоді ж церковні маєтки т. зв. Радомишльського ключа переходять під юрисдикцію уніатського митрополита, у зв'язку із поширенням унії на Правобережжі. Потіївщина,

вірогідно, була повернута уніатській церкві ще наприкінці XVII ст., коли 1692 р. львівський єпископ Й.Шумлянський вигнав з Веремїївки (яка на початку XVIII ст. ототожнюється з Потіївкою) Юрія Олекшича, що заволодів селом на підставі королівського привілею[21]. 1714 р. уніатський митрополит Лев Кишка уклав контракт з київським хорунжим К.Стецьким на трирічну оренду "Потіївки, інакше Веремїївки" з навколишніми селами. У серпні 1717 р. контракт продовжено ще на три роки[22]. У 1729 р. Потіївка вже згадується як володіння адміністратора уніатського митрополита єпископа Атанасія Шептицького[23]. Назагал, у всіх відомих нам реєстрах маєтків уніатського митрополита першої половини XVIII ст. Осіча ніде не згадуєтьс-. Це пояснюється тим, що вона була захоплена урядниками митрополичих дібр і приєднана до Потіївки. В який спосіб Осецькі перед цим одержали права власності на Осічу і герб Доленга, залишається нез'ясованим. Маємо лише досить непрозорий натяк з їхньої протестації від 11.03.1752 р., що "маєток Осіча нині Потіївський, знаходиться в посесійному володінні Осецьких"[24].

Щодо питання, коли саме Осіча була приєднана до Потіївки, вдалося встановити, що це сталося близько 1744 р. (саме в цей час потіївські селяни розпочали протести і вимагали узаконення їх шляхетського походження та визнання шляхетського титулу Осецьких Доленгів)[25]. 16 грудня 1646 р. фіксується перший протест у їх справі, коли Мартин Осецький звернувся до коронного канцлера Малаковського зі скаргою на насильство щодо митрополичих селян[26]. 16.01.1747 р. було внесено протест до овруцьких гродських книг: Зеновій, Трохим та Іван Осецькі від імені всієї родини з Осічі скаржились на управителів Радомишльського уніатського маєтку за грабунок, побиття і вбивство

Осецьких, а також — що особливо важливо — насильне відібрання підставових документів на володіння селом Осічею[27]. Наступні протести схожого змісту повторювались у 1749, 1750, 1752, 1758 і 1759 рр.[28]. У 40-х рр. зафіксовано "бунт" Осецьких у Потіївці, який тривав декілька років. Цікаво, що їх підтримали в ту пору Фещенки і Чопівські з Чопович[29]. Як свідчить протестація на повсталих від імені митрополита Флоріана Гребницького 9.10.1749 р., митрополія вважала, що вони "узурпували титул шляхетських імен"[30].

Як відреагувала судова влада Речі Посполитої на згадані протести? Однозначно на це питання відповісти важко. Є підстави стверджувати, що, за невеликим винятком, їх скарги були прийняті. По-перше, до луцьких, житомирських і овруцьких судів були прийняті протестації від Осецької шляхти, яка оскаржувала насильницькі дії уніатських митрополитів. По-друге, 1649 р. Люблінський коронний трибунал призначив слідство у їх справі. По-третє, того ж таки року суд оштрафував митрополита на 500 гривень за невиконання попередніх рішень, у тому числі й за відібрання документів Осецьких. 1750 р. була видана також довіреність на ведення справ Осецьких у судах Речі Посполитої. Призначалося повторне слідство, яке, зрештою, Осецьких не визволило.

У згаданих джерелах уміщені свідчення особистісного характеру про Осецьких. Найстаршим серед них був Данило Осецький, убитий 1747 р. урядниками митрополії у віці 100 років. Його спадкоємцями були Зеновій, Трохим, Іван, Мартин, Яків, Фома і Федір. Згадуються також Григорій, троє Петрів, Самійло, Лука, Георгій, Яків, знову Іван — рідні і двоюрідні брати "на Осічі Осецькі". На початку XIX ст. у справі Осецьких фігу-

рувало свідоцтво, видане горбулівською парафіяльною церквою, про хрещення дворянина Олександра сина Якова 1.03.1747 р. і Данила сина Федора 1750 р.[31] Чисельність роду в середині XVIII ст. визначити важко. У бунті 40-х рр., наприклад, брало участь до 120 осіб, які вимагали повернення шляхетських вольностей. Прикметно, що в переліках імен Осецьких поступово з'являються прізвища їх придомків (очевидно, двоюрідних і троюрідних братів), які їм давали після приєднання до митрополичих маєтків і закріпачення. Так, наприклад, зустрічається прізвище Мартиненко, яке разом з іншими фігурує в ревізьких сказках Потіївки кінця XVIII ст. та в справах Осецьких з російською владою.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що Осецькі так і не досягли бажаного. Суди затягувались, а їх питання не вирішувалось. Кількох найстарших Осецьких було вбито і ув'язнено в Радомишлі, а документи так і не повернуто. Гадаємо, що безпосередні власники Осічі не підкорились насильству і розселились на Київщині та Волині. Двоюрідні і троюрідні, а також дальші родичі були переселені до Потіївки, де з'явились прізвища Мартиненків, Харченків, Максименків, Кисиленків, Лукашенків, Костюченків, Личних та ін., яких можна вважати придомками Осецьких[32]. Цікаво, що на початку нового етапу боротьби (цього разу — із російським царизмом) Осецькі пам'ятали про початки свого протесту. Так, у проханні до київського губернатора в листопаді 1798 р. Олександр Осецький згадував, що вони мали від польських королів привілеї, відібрані уніатськими митрополитами, про що слухалась справа в Люблінському трибуналі "без мала сто год" тому[33]. Осецькі також стверджували, що вони були осілими поміщиками Житомирського повіту і, як

дворяни, судились у судах і визнавалися ними дворянами, а з розростанням руху, та з причини "нещасного становища краю" (тобто воєн і гайдамацьких заколотів), були змушені відійти "всередину краю", де користувалися дворянськими привілеями за вірну службу предків по 1746 р. безперервно[34]. Затим стали жертвою уніатських митрополитів.

У 90-х рр. XVIII ст., в епоху поділів Польщі, Осецькі почали скаржитись знову, на цей раз — на митрополита Т.Ростоцького, урядники і писарі якого примушували їх до панщини і чинили різноманітні насильства. 1792 р. датується перша скарга російській владі: на ім'я волинського губернатора Шереметьєва. Цікаво, що, вочевидь, уніатські митрополити таки знищили документи Осецьких (митрополичий архів у Радомишлі був переданий до повітового суду, документів Осецьких у ньому не виявили)[35]. У зв'язку з цим вони зверталися до овруцького окружного писаря В.Бергхольца і колишнього митрополичого архіваріуса М.Байковського[36]. 1801 р. священик потіївської церкви Шимон Ваготович (Вагутович) засвідчив, що під час генеральної візитації митрополит Я.Смогоржевський забрав у Потіївці найдавніші метричні книги і не повернув їх[37]. 1804 р. Київське дворянське зібрання також вивчало метричні книги Потіївки щодо мешканців Олександра і Гаврила Осецьких і всієї їх "фамілії"[38]. Фіксується ще один факт "замітання слідів" уніатськими урядниками: за даними 1801 р., економ Потіївки Яків Звєрєв знищив напис, зроблений Василем Осецьким на іконі Св.Варвари у місцевій церкві ("надпись... неизвестно для чего ножом подчищена")[39].

28.04.1796 р. за указом цариці Катерини II Потіївка була подарована секунд-майору Семеновського гвардійського полку

Ардаліону Торсукову (який був, до речі, вихователем великого князя Костянтина Паловича)[40]. Ще 26.10.1795 р. була складена перша ревізька сказка, до якої було внесено лише 61 душу чоловічої статі залежного селянства. Тоді ж Олександр Осецький від імені Леонтія, Івана, Федора, Дмитра, Семена, Максима, Йосифа та Василя Осецьких подав заяву про околичне шляхетство 101 душі чоловічої статі і 103 душ жіночої, які володіли власністю та нерухомістю (у т. числі 29 будинками). Осецькі мали тоді прізвища Сидоренків, Харченків, Лук'яненків, Голущенків, Тивоненків, Кисиленків, Тимошкевичів і Костюченків[41]. Ревізійна комісія (Біргхольц і Баласопуло) повірила аргументам Осецьких і внесла їх списки до т. зв. "окладних" дворянських книг, які відіслали до повітового казначейства і до канцелярії волинського губернатора[42]. На початку 1796 р. волинський губернатор Шереметьєв наказував навіть майорові Баласопуло, щоб дворянам Осецьким перешкод не чинити і до поміщицьких повинностей не примушувати[43]. Проте за ревізією 7.08.1797 р. дворянство Осецьких не було визнано і їх записали кріпаками (ревізьку сказку склав колишній управитель митрополичими маєтками Ян Незабитовський)[44]. Волинська казенна палата провела розслідування, яке з'ясувало, що нібито перша ревізька сказка була складена неправильно. Призначалось нове судове розслідування, яке затягнулось на декілька років[45].

Затим Радомишльський повіт з потіївським маєтком у його складі перейшов до Київської губернії. У листопаді 1798 р. Олександр Осецький звернувся до київського генерал-губернатора Тутолміна зі скаргою на утиски економів і вбивство Петра та Данила Осецьких. Кілька років був ув'язнений Олександр, Івана Осецького забрано в рекрути[46]. У київських адміністративних та

судових органах було зініційовано нове розслідування. 25.06.1800 р. київський губернський суд передав справу до дворянського зібрання з реєстром доказів Осецьких.

Розглянувши подані аргументи, зібрання визнало Осецьких дворянами і 9.10.1802 р. записало їх до шостої частини Родовідної книги губернії[47]. В ухвалі зібрання наводились імена дворян чоловічої статі. Передбачалась і видача дворянської грамоти. Як свідчать джерела, Осецькі грамоту на дворянство не отримали, а їх справу відіслали (мабуть, у зв'язку зі скаргами Торсукова) у Герольдію Сенату до Петербурга[48]. 12.01.1804 р. Герольдія Сенату дворянство Осецьких не визнала на підставі того, що неможливо доказати спадкоємність "теперішніх" Осецьких і однойменної шляхти XVIII ст. у "тамтешніх" воєводствах. Незважаючи на очевидність того, що Люблінський трибунал задовільнив деякі прохання Осецьких, Герольдія поставила під сумнів витяги з актових джерел, а свідчення сусідньої шляхти визнала чутками та ін.[49]

У травні 1804 р. до Потіївки виїжджали представники повітового суду, які зачитали указ Осецьким, зазначивши, що їм не забороняється подання нових доказів, проте зараз вони повинні змиритися зі своїм підданством. Проте Осецькі заявили, що вони повинностей відбувати не будуть і не припинять дошукуватися правди, подавшись до Петербурга[50].

1806 р. у справі Осецьких було прийнято кілька указів Сенату (очевидно, враховувалися нові свідчення). 7 липня і 25 серпня скаржників Олександра, Филона і Сидора Осецьких у дворянстві не затвердили. Було, зокрема, оскаржено чутки про їх походження 270-річної давності, що начебто довели свідки. Бралася до уваги також і та обставина, що декрети Люблінського

трибуналу залишились невиконаними[51]. Це рішення Сенату Осецькі знову оскаржили.

За рішенням Радомишльського повітового суду у Потіївці було заарештовано 32 особи. 2.09.1807 р. поміщик А.Торсуков повідомляв засідателя суду, що в рекрути віддано Івана, Назара і Артема Федорових, Петра Михайлова, Грицька Петрова Кисиленків, а також Миколу і Федора Олексійових Харченків, Василя Гаврилова Костюченка. На поселення вислали Олексія та Федька Харченків, Гаврила і Федора Костюченків, Якова Максименка, Дмитра Кисиленка та Івана Лукашенка. Проте, уникаючи покарання, Микола і Федір Харченки, Василь Костюченко та Олексій Харченко з сином Федьком утекли[52] . Це була перша з відомих нам утеча Осецьких від кріпосників. Губернатор, щоправда, визнав рішення суду "неблагоразумным" (влада побоювалась росту селянських хвилювань). У в'язниці залишили чотирьох осіб, які там і померли[53]. Після згаданих подій Осецькі не заспокоїлись. За кліровими відомостями потіївської церкви, 1817 р. серед місцевих парафіян значилось 119 душ, які дошукувались вольностей[54].

Затим Осецькі продовжували боротьбу з поміщицею М.Кікіною, яка успадкувала село від батька і вийшла заміж за Петра Андрійовича Кікіна, наближеного царя Олександра І. Продовжувались і їх переслідування, на які Осецькі відповідали втечами. Так, 1816 р. Дмитро Петрович Кисиленко, зісланий на поселення, втік з братами Степаном і Павлом[55].

13.06.1818 р. було прийнято "найвище повеління" у справі Осецьких, яке вносило до її розслідування нові контраргументи. Так, зокрема, було взято до уваги витяг з декрету Люблінського трибуналу 1751 р., який не фігурував у поданні Осецьких.

У ньому зазначалося, що Радомишльська волость з давніх часів належала до маєтностей Києво-Печерських архімандритів. До неї входило село Осіча чи Веремійка, яке при Іпатію Потію було назване Потіївкою. На підставі якихось описів 1689 р. (нам невідомих) стверджувалось, що селяни Лук'яненки, Лукашенки, Ісаченки, Матушенки, Харченки, Андрейченки, Лохвенченки та ін. є підданими, а не вільними шляхтичами. Згадувався і бунт 40-х рр. XVIII ст. У результаті трибунал відмовив Осецьким у вольностях і визнав їх підданими митрополита Флоріана Гребницького. Селян Лук'яненка та Ісаченка покарали на смерть[56].

Виконуючи свої обіцянки і продовжуючи спротив, у 20-х рр. Осецькі відправили до Петербурга Сидора Левченка (за іншою версією — Максименка), який власноруч подав скаргу цареві Олександрові І. 10.08.1826 р. цар повелів передати справу до Державної Ради[57]. Під час засідання Держради, яка відмовила прохачеві, декілька її членів — графи Сперанський, Мордвінов, Потоцький та Ільїнський — зайняли прихильне становище щодо Осецьких. Довідавшись про це, Сидір Осецький просив надалі доручити справу саме їм, "стороннім особам". Але марно. Рішення Сенату від 25.02.1825 р. було залишено в силі. На нашу думку, розслідування справи було поверховим. Так, зокрема, було правильно підтверджено церковну приналежність Потіївки та Осечі в XVI-XVII ст. Проте приватних власників Осечі, зокрема Тиша-Биковських та їх наступників, навіть не згадано.

3 червня 1825 р. радомишльський повітовий справник Піотровський зачитав указ Сенату в Потіївці, Новій Буді, руднях Бучківській і Шлямарці, але піднявся бунт, на чолі якого став

Леонтій Левченко. Він заявив, що Осецькі підкорятися не збираються, хоч би їх покарали на смерть, до того часу, поки в Петербурзі буде знаходитись Сидір Максименко, який особисто має повідомити про знищення їхнього шляхетства[58]. В іншому рапорті повідомлялось, що потіївці відмовились ставити свої підписи, а Л.Харченко говорив "прямо і відважно". Якусь частину людей справникові вдалося схилити до покори, а Л.Харченка заарештували. Знову почалося слідство[59]. На допитах Л.Харченко показав, що йому 38 р., неписьменний, одружений, має чотирьох дітей (Овсія, Степана, Василя і Марфу), народився в Потіївці від батьків Казимира і Марини, шляхтичів Осецьких, визнаних ревізією 1816 р. підданими. Спочатку він проживав у с.Росівці Житомирського повіту (протягом 5 років), потім прибув до Потіївки. Цікаво, що в ревізькій сказці він був пропущений, хоч сам про це не відав. Підсудний добровільно визнав свою вину, перебуваючи в радомишльській в'язниці. У ході слідства (обшуків, допитів, опитування свідків) з'ясувалось, що Л.Харченко ні в чому "худому" не був помічений, окрім пиятики. Враховуючи ці обставини, суд ухвалив покарати його батогами, десятьма ударами в Потіївці, хоч він заслуговував заслання до Сибіру на поселення[60]. Вирок виконали 27 серпня 1826 р. Л.Харченкові всипали 15 батогів, проте при виконанні покарання він відмовився від каяття. Тому суд учинив нове розслідування, яке з'ясувало, що під час ревізії 1816 р. він знаходився "в бігах" і повернувся лише 1825 р. При повторному обшуку в нього знайшли два листи з Петербурга від Сидора Осецького. Після цього, зрозуміло, зухвальця вислали до Сибіру[61].

Згаданий указ Сенату приписував, що Осецькі не мають жодного права на свободу і залишаються в маєтку Торсукова в "полном й непоколебимом" володінні його спадкоємниці. Всіх інших "безызвестных" людей понад пожалуване число душ, пропущених 10 років тому, тобто Осецьких і їх підданих, також залишили у кріпацтві. Передбачалося, що цим буде покладено край багатолітній справі. Будь-які подальші скарги заборонялися[62].

Наступного, 1826 р., потіївці знову відзначились. У донесенні місцевого економа Миколи Оборського і війта Потіївки Антона Зайця повідомлялось, що селяни вчинили опір та розбій і побили самого війта і лісничого Луку Романовського. Звинувачувалась група потіївських селян, на чолі котрих стояли Федір Мойсеєнко і Федір Лукашенко. У донесенні економа від 30.09.1826 р. подано список селян, які називали себе Осецькою шляхтою, всього 13 осіб: Феодосій Мойсеєнко, Петро Данильченко, Федір Лук'яненко, Яків Денисенко, Олексій Лукашенко, Євфимій Лукашенко, Олексій Харченко, Іван Харченко, Адам Лук'яненко, Карпо Малярчук, Григорій Сидоренко, Улас Личний, Клим Денисенко. Троє останніх значились "у бігах"[63]. У ході слідства з'ясувалось, що потіївська подія відбулася на третій день Пасхи, який офіційно вважався вихідним навіть для кріпаків. Але поміщиця Кікіна наказала війтові вигнати селян, які зібрались біля корчми, на роботу. Очевидно, вони вчинили спротив, бо Є.Лукашенка було наказано зв'язати, але селяни його захистили. Війт А.Заяць, будучи в нетверезому стані, погрожував розправою. Тоді селяни його схопили і вирішили вести до Радомишля. За селянським "етапом" вирушив лісничий Л.Романовський, який, догнавши їх, упав з коня і дуже лаявся, намагався

бити селян батогами, але був зв'язаний і також долучений до "етапу" (щоправда, по дорозі йому вдалося втекти). На допитах і в ході розслідування було з'ясовано, що війт справді був п'яний і називав себе поміщиком Кікіним. Селяни А.Лук'яненко і О.Харченко своєї вини не визнали і свідками не були викриті. Тому суд кваліфікував подію як самоуправство, але, з огляду на відсутність смертовбивства, розбою і грабунку, а також здирства, звільнив потіївців від будь-якого покарання. Більше того, суд покарав економа Оборського грошовим штрафом на користь казни. Обом сторонам заявили, щоб вони надалі від подібних вчинків утримались. Це була перша велика перемога потіївців над сваволею кріпосників[64].

23 вересня 1830 р. Павло і Марко Осецькі подали, незважаючи на заборону, нове прохання військовому губернатору Княжніну, в якому від імені всіх Осецьких повідомляли, що начебто 1829 р. указом Сенату було наказано губернському правлінню, щоб поміщиця Кікіна задовольнила вимоги Осецьких щодо їх переслідувань у попередні роки. За свідченням потерпілих, їх було пограбовано, тобто забрано у великій кількості рухоме майно, худобу та ін. 7.01.1830 р. до Потіївки приїжджав засідатель радомишльського нижнього земського суду, який оголосив згаданий указ губернського правління, але не розтлумачив докладно його суті і розпорядився, щоб потіївська економія відшкодувала збитки, але не повною мірою. Так що частина господарів залишилася незадоволеною. Не взявши в потіївців підписів про задоволення претензій, засідатель завершив справу. Тоді Василь Осецький звернувся до суду з проханням ознайомитися з указом Сенату, але йому відмовили[65].

23.09.1830 р. губернатор розпорядився, щоб йому доповіли про обставини невиконання земським судом указу Сенату[66]. Повітовий стряпчий Щирецький рапортував про це 6.10.1830 р. Реагуючи на укази Сенату та губернського правління, повітовий суд мав стягнути з поміщиці Кікіної за кривди Осецьким у 1806 і 1807 рр. відшкодування, задовольнивши їх претензії "за попередньою вказівкою ціни". Колишній засідатель Ревякін начебто виконав доручення повністю. Але оскільки вчасного опротестування акції суду з боку Осецьких не надійшло, то вони, на думку чиновників, хибно зрозуміли рішення Сенату. Василь Осецький, крім того, письмових заяв не подавав, тому його прохання не було задоволене[67].

24 березня 1831 р. Павло Григорович Осецький подав ще одну заяву. Показово, що він звертався до губернатора, як "дворянин" с.Потіївки Радомишльського повіту Київської губернії, прохаючи захисту від "жорстокості і підданства" поміщика Торсукова, який наклав на нього "жорстокі ланцюги". Осецькі продовжували вірити в те, що Сенат звільнив їх від підданств , але з успадкуванням маєтку Кікіною їх повторно закріпачили. Павло Осецький скаржився також на те, що, незважаючи на указ Сенату, його сина Антона віддали в рекрути і він служить тепер "Богу і Государю". Батько просив, щоб його сина перевели у війську на становище вільного дворянина, щоб він одержав належний йому військовий чин, а на його місце взяли з маєтку іншого кріпака[68]. Відповідь київського губернатора була такою. Навівши довідки в суді і з'ясувавши ще раз обставин справи, він дав розпорядження радомишльському суду довести ще раз до відома Осецьких указ Сенату, що й було незабаром зроблено. Павлові і Маркові Осецьким, під розписку, було ще

раз оголошено, що вони залишені в повній власності спадкоємців Торсукова[69].

Ми вже згадували, що родичі Осецьких ще в XVIII ст. розбіглись по Київщині та Волині. Несподівано на початку 30-х рр. XIX ст. вони зголосились і подали заяву до Дворянського депутатського зібрання Волинської губернії. 9.11.1832 р. скаржився, зокрема, мешканець Житомирського повіту Талимон Васильович Осецький. Крім того, відповідні заяви подала ціла група Осецьких, які мешкали в різних місцях: селищах Забрідді, Гальчині, Кателянці, Кам'янці (Сквирський повіт), Корбутівці (парафія Житомирського кафедрального костьолу), Нехворощі, м.Паволочі та ін. Були подані також і завірені свідчення з метричних книг церков та костьолів згаданих населених пунктів. Враховуючи висновок Київського дворянського зібрання 1802 р., Волинське дворянське зібрання 9.11.1832 р. ухвалило, що всі згадані вище Осецькі, у тому числі й потіївські, "є між собою двоюрідними братами від двоюрідних", а також що їх предки безперервно користувалися дворянськими привілеями, нерухомими маєтностями, "здавна вживали" герб Доленга. Тому їх записали до Родовідної книги дворян Волинської губернії. Заслухавши також прохання мешканця Махновського повіту Стефана Осецького, його також визнали дворянином. Зважаючи на те, що більша частина роду проживала у Волинській губернії, визнано, що "рід цей переміщено", і тому записано в книги Волинської губернії[70].

1835 р. у київських губернських адміністративних і судових установах (перед тим — у радомишльських повітових) була розпочата цікава справа одного з нащадків роду — Федора Осецького-Киселенка (Кисленка), заарештованого в Потіївці у квітні

1834 р. З'ясувалося, що Федір, 32 р., римо-католицького віровизнання, де народився не пам'ятає, його батьки (покійні) Дмитро і Мотрона були нібито шляхтичами (за ревізією 1795 р. їх записали шляхтичами). Батьки померли рано, а їх дітей (Федора, Стефана і Павла) на початку століття взяв на виховання поміщик Липовецького повіту Козловський і вивчив у Вінницькому повітовому училищі. По смерті патрона Павло пішов на військову службу, Стефан подався до Петербурга, а Федір одружився на дворянці Юлії Дубовецькій (селище Теклїівка Ямпільського повіту). 1832 р. Федір був прийнятий на службу у Волинське губернське правління у званні канцеляриста. 5 квітня був звільнений у відпустку. Відтак прибув на Великдень у Потіївку до родича Тимофія Григоровича Осецького, в домі якого і був заарештований економом Камінським (під час затримання був побитий і пограбований). Федора звинувачували в підбурюванні селян (він нібито оголошував їх вільними). У нього справді знайшли відпускний білет, а також "незаконный письменный вид" — лист польською мовою, завірений у Житомирі, в якому Федір свідчив, що Мар'ян Михайлович Осецький (один із його родичів) нібито легітимований ще 1802 р.[71]

Давши свідчення, 15.04.1835 р., Федір Осецький подав прохання на ім'я імператора, в якому виклав обставини його неправного арешту. Слідство вислухало інших свідків, у тому числі й місцевих селян та дворян, які, звичайно ж, свідчили на некорисіть заарештованого. Прикметно, що частина односельців до своїх звичайних прізвищ додавали — Осецький (Тимофій Лукашенко, Григорій Харченко, Кирило Денисенко та ін.). Зрозумівши, що слідство розвивається не на його користь, Федір Осецький наприкінці квітня втік з радомишльської в'язниці[72].

У ході слідства були згадані перипетії боротьби Осецьких, починаючи з 1807 р., рішення київського дворянського зібрання 1802 р., а також Волинського депутатського зібрання 1832 р. З потіївських Осецьких оголосили вільними, проте, тільки Стефана (народився 27.11.1804 р.), Федора (народився 16.06.1802 р.) і Павла (народився 6.11.1804 р.), дітей Дмитрія Петровича і Мотрони Осецьких. Прийнявши до уваги аргументи слідства, Волинське дворянське депутатське зібрання повторно 15.10.1834 р. визнало Осецьких вільними. Проте потіївські селяни, звичайно ж, залишились у кріпацтві.

Після цього Осецькі, очевидно, зрозуміли всю марність пошуків правди в російській імперії легальним шляхом і на якийсь час припинили будь-які акції. Але підкоритися владі вони так і не змогли. Десятиліття боротьби за волю виробили в них природній імунітет проти будь-якого насильства. Тому було прийнято рішення про втечу з Потіївки, тим більше, що спроби такі серед них вже були. За матеріалами слідства про їх розшуки, які велися з 1857 р., випливає, що з Потіївського маєтку втекло і розшукується 8 сімей:

— Микола Іванович Костюченко з дружиною Аграфеною і чотирма дітьми, втекли у 1843-1848 рр., проживають у Черепинському хуторі поміщика Абрамова поблизу Тетієва;

— Мартин Мойсейович Тивоненко з дружиною Антоніною, сестрою і сином, втекли 1340 р., знаходяться поблизу Тетієва;

— Пилип Олексійович Лукашенко з братом Григорієм, "у бігах" з 1847 р., знаходяться там же;

— Матвій Романович Костюченко з трьома дітьми, "в бігах" з 1846 р., знаходяться там же;

— Степан Леонтійович Данильченко з дружиною і двома дітьми, “в бігах” з 1845-1846 рр., проживають там же;

— Григорій Семенович Данильченко, “в бігах” з 1848 р., знаходиться там же;

— Карпо Лукинович Лукашенко з дочкою, збіглий 1835 р., проживає в с.Ворове;

— Василь Якович Максименко з дружиною і трьома дітьми, збігли в 1846-1849 рр., знаходяться в с.Бухкахи Сквирського повіту[73].

За списком збіглих селян, укладеному після ревізії 1850 р., розшукувались такі селяни Потіївського маєтку:

— Іван Якович Лукашенко, збіглий 1853 р.,

— Лука Іванович Тивоненко, збіглий 1853 р.,

— Павло Петрович Данильченко, збіглий 1855 р.,

— Адам Олексійович Харченко, збіглий 1855 р.,

— Іван Наумович Скороход, збіглий 1855 р.,

— Іван Михайлович Харченко, збіглий 1857 р.,

— Кіндрат Петрович Максименко, збіглий 1357 р.,

— Григорій Павлович Мартиненко, збіглий 1857 р.,

— Микита Петрович Максименко, збіглий 1857 р.[74]

8 лютого 1857 р. на запит власників Потіївки поміщиків Лукіна і Скуратова таращанський земський справник підтвердив, що селяни Михайло Костюченко, Мартин Тивоненко, Филимон Лукашенко, Матвій Костюченко, Степан Данильченко, Василь Максименко, Іван Лукашенко, Павло Денисенко, Адам Харченко, Іван Скороход, Іван Харченко, Григорій Мартиненко, Микита Максименко та Іван Личний, які числились за ревізією 1850 р., справді проживають у Таращанському повіті[75].

18.09.1856 р. київська палата громадянського суду слухала записку і справу Федора Осецького та інших селян, які називали себе дворянами і відшуковували свідків. Було визнано, що вони є збіглими з потіївського маєтку і прийнято рішення про їх депортацію на місце проживання[76]. Після цього їх допитали в таращанському суді.

Селяни свідчили про себе:

– Василь Якович Максименко, 60 р., неписьменний, православний, народився від батьків-дворян Якова та Уляни, записаний до числа дворян Бердичівського повіту, їх діти також свідчили, що вони є дворянами;

– Филон Олексійович Лукашенко (він же Осецький), 30 р., народився в Потіївці від дворян Олександра та Євдокії, неодружений, числиться в Бердичівському повіті, документів не має. У Потіївці його несправедливо записали під прізвищем Лукашенко, насправді ж він – Осецький;

– Григорій Олександрович Лукашенко (він же Осецький);

– Павло Петрович Данильченко, 30 р., народився в с.Буках від дворян. Числиться в Житомирському повіті;

– Іван Михайлович Харченко (він же Осецький), 49 р, одружений з дворянкою Марією Осецькою;

– Михайло Іванович Костюченко (він же Осецький), записаний у Бердичівському повіті;

– Яків Михайлович Костюченко, 30 р.; Яким Михайлович Костюченко, 20 р.; Мартин Мойсейович Тивоненко, 45 р.; Матвій Матвійович Костюченко, 28 р.; Степан Леонтійович Данильченко, 44 р.; Іван Якович Лукашенко, 25 р.; Адам Олексійович Харченко, 27 р., жінка Устина, 25 р.; Іван Наумович Скороход, 35 р., син Дмитро, 15 р.; Микита Петрович Максименко, 23 р.[77]

Більшість допитаних свідчили, що вони насправді є Осецькими, прописані в Бердичівському повіті і є дворянами. Усіх перерахованих селян заарештували і вислали етапом Ставище–Плоска–Миколаївка–Тараща–Радомишль, але голів їм не поголили[78]. Решту вислали до Києва і там також допитували. Дехто, як Іван Скороход, вже тоді повернулись до Потіївки, тобто підкорились[79]. Власник Черепинського лісового заводу звенигородський купець Лейба Мотровський, у якого жили й працювали збіглі, також дав свідчення, зауваживши, що селяни називались дворянами[80]. Осецькі на допитах просили, щоб їх залишили в Таращі.

1858 р. почалась судова тяганина, дуже характерна для бюрократичної системи імперії. Зокрема, було зроблено запит до бердичівського земського суду, звідки надійшла відповідь, що за указами 1855-1856 рр. подібні справи належить припинити[81].

Ще 7 травня 1856 р. до київського губернатора надійшло прохання селян потіївського маєтку, які не бажали сплачувати казенні податки та виконувати повинності (зокрема, при наборі рекрутів) за 50 збіглих мешканців Потіївки та Рудні Шлямарки і просили повернути збіглих на батьківщину[82]. До заяви додавався перелік збіглих: 11 зі Шлямарки і 4 з Потіївки: Лука Іванович Тивоненко, Адам Олександрович Харченко, Петро Петрович Даниленко, Яків Лукинович Лукашенко[83].

Невідомо, скільки часу заарештовані провели в ув'язненні, але їх справа затяглася аж до 1862 р. Вона, до речі, мала таку офіційну назву: "Про людей з володіння княгині Щербатової, які шукають свободу". Справа знову розглядалась таращанським судом[84]. Станом на 15 квітня 1863 р. налічувалось 44 душі збіглих[85]. Оскільки це вже був пореформений період, їх нарешті

визнали вільними[86]. Так повною перемогою закінчилась більш ніж столітня боротьба потіївців за свободу.

Важливим і дуже цікавим є питання про те, чи повернулись звільнені втікачі на батьківщину. Маючи в своєму розпорядженні подвірний опис села за 1866 р., у котрому перелічені всі місцеві господарі, стверджуємо, що з усіх відомих нам списків збіглих потіївців, у ньому знаходяться лише прізвища трьох селян: Іван Якович Лукашенко, Іван Михайлович Харченко та Іван Наумович Скороход[87]. Очевидно, саме вони першими повернулись до своїх домівок, на прадідівську землю. Проте проведена звірка є, очевидно, не вповні ефективною, адже повернутися могли вже не стільки батьки, як їх діти: дехто із збіглих провів у вимушеній "еміграції" півжиття. Цікавим є й інше: в XIX ст. ми не зустрічаємо в джерелах прізвищ Осецьких, які, очевидно змирились і звикли до своїх нових прізвищ. Зате в XX ст. у повоєнний час їх прізвища добре відомі місцевим мешканцям. Проживають Осецькі переважно на північ від Потіївки в селах, які входили колись до Потіївського маєтку (зокрема, в с.Заміри)[88].

Продовження вивчення джерел, зокрема перевірка наведених у справах Осецьких актів XVI-XVIII ст., допоможуть розв'язати питання Осецької шляхти. Адже залишається багато нез'ясованих моментів, у тому числі й проблема локалізації села Осічі, яке за одними джерелами знаходилося на південний схід від Потіївки біля витоків р.Осічі (Шлямарки) і прилягало до горбулівських маєтків Тиша-Биковських, а за іншими — на північ чи північний захід, біля витоків р.Вузні (Візні), де знаходились села потіївського маєтку, у тому числі й с.Заміри, звідки походять сучасні Осецькі.

Садибний план Потіївки 1866 р.
Зберігається в архіві автора

[1] Див. наприклад: Antoni J. Dzieje szlachty okolicznej w Owruckim powiece // Biblioteka Warszawska. – 1881. – T.2. – S.19-39, 183-200, 352; Червак К. Шляхта околишня на Коростенщині // Краєзнавство на Коростенщині. – 1930. – I (Коростенський окружний музей краєзнавства); Яковенко Н.М. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. праць. – К., 1991. – С.86-97; Її ж. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 pp. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С.91-98; Її ж. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993; Лисенко С.М. "Радомишльська" лінія роду Незабитовських сер. XVII – сер. XX ст.: генеалого-біографічне дослідження // Житомирщина крізь призму століть. Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 126-131.

[2] Niesiecki S. Herbarz Polski. – T.III. – Lipsk, 1839. – S. 365.

[3] Ibid. – T. 7. – Lipsk, 1841. – S. 142.

[4] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. – Т.1. – Спб, 1846. – № 26. – С. 37-38.

[5] Тимошенко Л.В. Потіївка та її околиці в XVI-XIX ст. – Дрогобич, 2000.

[6] У літературі, починаючи з Л.Похилевича і В.Антоновича, утвердилась ненаукова (нелогічна) версія, яка ототожнювала давню Осічу із сусіднім селом Заньки, заснованим лише в XVII ст., яка базувалась на поверховому прочитанні джерела 15.06.1650 р., в якому сказано про Васька Заньченка, отамана з села "Осічі чи Заньок і села Вірівки". Джерело можна тлумачити таким чином, що скаржник не знав достеменно, отаманом якого села був згаданий В.Заньченко. Крім того, у тому ж документі повторно сказано, що В.Заньченко є отаманом села Вирівки. (Арх. ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – К., 1876. – С. 570-571). Аргументом на некористь локалізації Осічі у Заньках є також і те, що с.Заньки розміщується віддалік від річки Осічі. Про згадане ототожнення див.: Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім.В.Вернадського (далі – IP ЦНБ). – Ф. 1. – Спр. 8210. – Арк. 287-288; Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. – К., 1887. – С. 256. А.Яблоновський пояснював згадану обставину як трансфор-

мацію назв: Осеча-Осіча-Осеч-Заньки: Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T.X, dział II (Zródla dziejowe. – T. XXI) – Warszawa, 1894. – S. 108.

[7] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк.1; Спр.40. – Арк. 1 та ін.

[8] ІР ЦНБ. – Ф. 1. – Спр. 8210. – Арк. 287, 613.

[9] Jabłonowski A. op. cit. – S. 627. При цьому незрозумілим є категоричне твердження автора про безумовну приналежність Осічі київському митрополиту: Ibid. – T. XI, dział III (Zródla dziejowe. T. XXII). – Warszawa, 1897. – S. 551. Проте в пізнішій праці дослідник уточнює, що Осіча належала, все-таки, Тише-Биковським: Jabłonowski A. Rozmieszczenie geograficzne włości // Pisma Ałeksandra Jabłonowskiego. – T. III, Ukraina. – Warszawa, 1911. – S.144.

[10] Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T.ŁX, dział I (Zródla dziejowe. – T. XX) – Warszawa, 1894. – S.39.

[11] Опись актовой книги Киевского Центрального Архива, означенной по списку онаго под № 8. – К., 1869. – № 10. – С. 6; № 58. – С. 41.

[12] Див. напр.: Опись актовой книги Киевского Центрального Архива... – № 13. – К., 1882. – С. 46; Там само. – № 14. – К., 1875. – С. 39.

[13] Там само. – № 19. – К., 1878. – С. 5, 10; Арх. ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – К., 1914. – С. 431-432; Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Зб. актових документів) // Пам'ятки української мови XVII ст. – К., 1981. – С. 203.

[14] Опись актовой книги Киевского Центрального Архива... – № 19. – К., 1878. – С. 42.

[15] Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 1151. – Оп. 1. – Д. 102. – Л. 3; Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 126 зв.

[16] РГИА. – Ф. 1151. – Оп. 1. – Д. 102. – Л. 3; ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 126.

[17] Опись актовой книги Киевского Центрального Архива... – № 2037. – К., 1883. – С. 16.

[18] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 131 зв.

[19] Описание документов Архива Западнорусских униатских митрополитов. 1701-1839. – Т. II. – Спб, 1907. – № 1212. – С. 50; № 1243 – С. 57.

[20] Арх. ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 332.

[21] ІР ЦНБ. – Ф. 1. – Спр. 8210. – Арк. 264-265.

[22] Описание документов Архива... – Т. II. – С. 35, 39-40.

[23] Там само. – С. 63.

[24] ДАЖО. – – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 129 зв.

[25] РГИА. – Ф. 823. – Оп. 3. – Д. 1520. – Л. 1-3 об; Тимошенко Л. В. Вказ. праця. – С. 41-42.

[26] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 127 зв.

[27] Там само.

[28] Там само. – Арк. 128-130.

[29] Тимошенко Л. В. Вказ. праця. – С. 41-42.

[30] РГИА. – Ф. 823. – Оп. 3. – Д. 1520. – Л. 1.

[31] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 132.

[32] Слідство 1805 р. встановило (за свідченнями сусідніх поміщиків-дворян), що потіївські Осецькі колишніх митрополичих селян (60 душ) до своєї "фамілії" не приймають. – РГИА. – Ф. 823. – Оп. 3. – Д. 1520. – Л. 20.

[33] ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 1а. – Спр. 16. – Арк. 11.

[34] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 133.

[35] Там само. – Арк. 131 зв.

[36] Там само. – Арк. 132.

[37] Там само. Так, у фонді метричних книг, які зберігаються в ЦДІАК, нами виявлено найдавнішу з потіївської церкви Покрови, записи в якій починаються з 1784 р. – ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 792. – Арк. 1. До цієї ж книги внесено акт візитації потіївської церкви, вчинений Чорнобильським деканом А. Рубановичем. У петербурзькій справі Осецьких додано, що священик С. Ваготович, на вимогу радомишльського духовного правління, засвідчив, що він від свого попередника о. Соколовського метричних книг не прийняв і куди вони зникли, він не відає. Тому він завів 1784 р. нову книгу. – РГИА. – Ф. 1151. – Оп. 1. – Д. 102. – Л. 18, 21 об.

[38] ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 397. – Спр. 46. На жаль, справу утилізовано.

[39] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 132 зв. .

[40] РГИА. – Ф. 1151. – Оп. 1. – Д. 102. – Л. 66.

[41] Там само. – Л. 2-2 об.

[42] ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 1а. – Спр. 16. – Арк. 5 зв – 6.

[43] РГИА. – Ф. 1151. – Оп. 1. – Д. 102. – Л. 131.

[44] ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 1а. – Спр. 16. – Арк. 6.

[45] Про перипетії згаданих розслідувань та заплутаність дій ревізорів див. докл. : Тимошенко Л. Вказ. праця. – С. 44-45.

[46] ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 1а. – Спр. 16. – Арк. 11 – 11 зв.

[47] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 133 – 133 зв.

[48] РГИА. – Ф. 1151. – Оп. 1. – Д. 102. – Л. 16 об.

[49] Там само. – Л. 14 об. – 21 об.

[50] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 1 зв.

[51] РГИА. – Ф. 1151. – Оп. 1. – Д. 102. – Л. 22 – 23 об.

[52] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 95-98 зв.

[53] ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1103. – Арк. 53; РГИА. – Ф. 1151. – Оп. 1. – Д. 102. – Л. 24 об.

[54] ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 1010. – Спр. 3. – Арк. 91.

[55] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 7 зв.

[56] РГИА. – Ф. 1151. – Оп. 1. – Д. 74. – Л. 53 об.

[57] Власноручна скарга Сидора Осецького датована березнем 1826 р. Цікаво, що скаржник вказав місце свого помешкання в Петербурзі: “Рожественской части, в Грязной улице в доме купца Недозорова”. – РГИА. – Ф. 1151. – Оп. 1. – Д. 321. – Л. 115.

[58] ЦДІАК. – Ф. 485. – Оп. 1. – Спр. 5495. – Арк. 3.

[59] Там само. - Арк. 5-5зв.

[60] Там само. – Арк. 7-24.

[61] Там само. – Арк. 25зв.

[62] Там само. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 1639. – Арк. 9-10.

[63] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 114[а]. – Арк. 1-3.

[64] Там само. – Арк. 5-8.

[65] ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 1639. – Арк. 1-2.

[66] Там само. – Арк. 3-3зв.

[67] Там само. – Арк. 4-5зв

[68] . Там само. – Арк. 6-6зв.

[69] Там само. – Арк. 11-13.

[70] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 133 зв. – 137.
[71] Там само. – Арк. 7-8.
[72] Там само. – Арк. 41, 73.
[73] ДАЖО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 972. – Арк. 2-2зв.
[74] Там само. – Арк. 2зв.
[75] Там само. – Арк. 4.
[76] Там само. – Арк. 9-9зв.
[77] Там само. – Арк. 23-38.
[78] Там само. – Арк. 47.
[79] Там само. – Арк. 55.
[80] Там само. – Арк. 49.
[81] Там само. – Арк. 84.
[82] Там само. – Арк. 130-130зв.
[83] Там само. – Арк. 131-132.
[84] Там само. – Арк. 136.
[85] Там само. – Арк. 140.
[86] Там само.
[87] Джерело зберігається в архіві автора.
[88] Дехто з їх спадкоємців проживає тепер у Києві. Зокрема, Володимир Осецький розповідав авторові, що його батько мав колись грамоту на дворянство, але, побоючись переслідувань в часи сталінізму, спалив її.

Нарис 3

З ІСТОРІЇ СЕЛА В XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

3.1. Життя людей села: священики і парафіяни в першій половині XIX ст.

Питань, винесених в заголовок нарису, я торкався в попередній книжці про Потіївку, зокрема, в розділі про потіївську церкву Св.Покрови. Найбільше свідчень про людей села вдалося зібрати в документах про Осецьких. Тепер я продовжую цю тему.

Останнім уніатським священиком Потіївки був згадуваний раніше Шимон/Симеон Вагутович, який десь із 1796 р. (в цьому році було ліквідовано в Радомишлі консисторію уніатських митрополитів) тихо змирився з долею і перейшов у православ'я. 10.11.1797 р. радомишльський протоієрей Іоан Ліниєвич склав реєстр церков і священиків, які знаходилися у підпорядкуванні створеного Радомишльського духовного правління православної церкви. У Потіївці перебували священик Семион Іоаннов

Вагутович, дячок Конон Яковлєв Орловський[1]. До пори до часу православна влада в Києві його терпіла, затим вирішила замінити. 24.08.1803 р. про висвячення нового священика сказано, що Симеон Вагутович, 46 р., за розпорядженням київського митрополита переведений в паламарі до "понадлежащего выучения"[2]. Таким чином, православній владі московського зразка не підходив рівень освіти потіївського священика, який мав спеціальну освіту (закінчив школу риторики). Цікаво, що того ж літа, у липні 1803 р. за відсутності священика, сільських дітей Осецьких хрестив уніатський священник Моделева Роман Сенькевич[3].

Ким же замінили опального отця Вагутовича, колишнього уніата? На його місце претендував дяк с.Фасової Богуславського повіту Симеон Борзаковський. Спочатку кандидатуру схвалили потіївські прихожани, хоч він мав всього 28 р. Але при апробації кандидата в духовному правлінні стався "прокол", оскільки з'ясувалося, що проситель духовного звання "у читанні церковних і громадських книг" тупий, точніше, у нього "мало вміння читати книги перед народом з пристойною вимовою, співати по гласах не вміє, бо не вчився по нотах; дуже мало обізнаний в церковному уставі і пасхалії, писати по-руському вміє, арифметику — тільки початки, катехизму напам'ять не вміє цілком..."[4] Відтак, Борзаковському заборонили богослужіння, поки не вивчиться.

Цікаво, що під згодою парафіян стоять імена: Федора Марченка, Федора Хоменка, Олександра Харченка, Григорія Лукашенка, Левка Мартиненка Осецьких, Мойсея Ігнатенка, Данила Яковенка, Івана Кураченка та Івана Власенка. Оскільки вони були неграмотні, за них підписався економ Потіївки Петро Єнткевич, у присутності керуючого маєтками Торсукова Якова

Дехтярьова[5]. Після цього Борзаковський попросив дозволу підучитися. Вже 9 жовтня 1803 р. він склав новий іспит, який засвідчив уміння читання церковних книг і проповіді та ін. 15 жовтня 1803 р. кандидат був рукопокладений в Києві в священики і призначений у Потіївку[6].

З кінця XVIII ст. у потіївській церкві дякував згаданий Конон Орловський. 28 травня 1801 р. він подав заяву про посвячення його в стихар, тобто, просив підвищення статусу. При цьому свідчив, що йому 37 р., одружений, народився на передмісті Львова Ключів, перебував у різних церковних школах, знає польску і руську грамоту. Прохання підтримав отець Вагутович і 18 парафіян, за яких підписався економ Томаш Канофойський[7]. 4.06.1801 р. Конон Орловський захищав свого сина Івана, якого з Києва вимагали віддати на навчання. Отже, Іван мав "увічну" ногу і знаходився в "затьмаренні" розуму, тому навчатися не може[8]. Незважаючи на це, Іван Орловський з 7.08.1807 р. став паламарем[9]. 13.11.1807 р. була заведена судова справа, за скаргою дяка, за якою мешканець Потіївки Григорій Заєць побив без усяких причин паламаря Івана Орловського, у домі Мойсея Прокопенка[10]. Наприкінці 1814 р. паламар Орловський подав прохання про посвяту в стихар, яке підтримав отець Борзаковський і парафіяни, які добре його характеризували. Хоч кандидат і не мав спеціальної освіти, проте в читанні і співі був умілий. Апробація в духовному правлінні також дала позитивні результати (Іван знав напам'ять катехизис). Потіївцям було важливо, що він не пияк, не лінивий, не наклепник, не сварливий, не любодійця. Серед прихожан його підтримали церковний староста Роман Костюченко, а також Мойсей Ігнатенко, Данило Яковенко, Филон Костюченко, Григорій Лукашенко.

За них, неграмотних, підписався економ Ян Осипович і отець Борзаковський. 21.02.1815 р. він був посвячений у Києві[11]. 1819 р. священик С.Борзаковський (43 р.), дяк К.Орловський (55 р.) і паламар І.Орловський (31 р.) подали прохання про дозвіл на ремонт церкви. У рапорті благочинного повідомлялося, що вимагається перекрити куполи. Прихожани вже заготували матеріал і зібрали гроші – 180 руб.[12]

1824 р. отець Симеон Борзаковський допустився промаху: обвінчав селян поміщика Михайлівського з Київського повіту Ігната Яковицького (народився в Моделеві) з Василиною Ткаченко, без дозволу поміщика. Радомишльський суд визнав шлюб нечинним. Духовне правління помітило й інші недоліки в здійсненні шлюбу. Крім того, благочинний Ф.Война дав негативну характеристику священикові: він був "зараженным пьянственною страстию". Назагал, було вирішено послати винного до Києво-Видубицького монастиря на епитимію на 0.5 року "в чорні монастирські труди". Відбувши покарання, отець Симеон, на його прохання, був переведений в с. Корчівку[13]. З 1826 по 1829 рр. парафію обіймав отець Федір Колтановський, про якого лише відомо, що він важко переносив потіївське захолустя. Починаючи з 1827 р., подавав скарги-прохання[14]. 28.06.1829 р. він скаржився на убогість жителів, які не були здатними взагалі до обробітку церковної землі і не могли навіть себе самих прохарчувати. Відтак, він просився в іншу, багатшу парафію. Оскільки про отця Колтановського відомо, що перед прибуттям до Потіївки він перебував при резиденції єпископа Афанасія, вікарія митрополита Київського, де служив першодияконом (йому було всього 28 р., мав четверо дітей), то стає зрозумілим ставлення священика до місцевих сільських проблем[15]. 1830 р. в Потіївці

з'явився отець Гаврило Кукулевський, який також швидко перейшов у Кичкирі. Фактично, до 1834 р. приход був вакантним. Затим в Потіївку прибув отець Євфимій Ольшевський, випускник Київської духовної академії. Це був перший потіївський священик, який мав спеціальну духовну освіту[16]. Проте в 1834 р. благочинний рапортував, що ситуація в Потіївці несприятлива, переважно через бідність: село розміщене в лісах на піщаному і болотистому грунті, земля "нездатна" для хліборобства, церковні землі не обробляються, заросли лісом, прихожани бідні, попередні священики займалися господарством і ледве заробляли собі на прожиття. Але, що важливо, не витримав у таких умовах отець Ольшевський, який "крайне пристрастился к пьянству", мав пастирські недоліки, за що на нього скаржилися прихожани (церковний староста Тимофій Григорович Лукашенко, Іван Данилович Денисенко, Федір Дмитрович Мойсеєнко, Адам Ігнатович Лук'яненко, Михайло Іванович Довжик та ін.). За них, неграмотних, підписався колежський регістратор Сенчковський. У рапорті 12.09.1838 р. характеристика священика ще гірша: від постіної пиятики він захворів на падучу. Духовне правління розпочало слідство. Отець поклявся, став менше пити. Потім не витримав. 15.02.1839 р. о.Антоній Гороновський з Радомишля спостерігав дивну поведінку священика: перекривлене лице, лихоманка в тілі, ікання, дивні розмови про дияволів і апостолів, загрозу Спасителю. Найгірше, що п'яного отця бачили в Потіївці парафіяни, одного разу — без нижньої білизни. Нарешті, 23.06.1839 р. його понизили до рангу дяка і перевели в с.Підгірці Київського повіту[17]. Затим до Потіївки попросився Карпо Гриневич, диякон с.Кердани Таращанського повіту, який також застав у селі непорядки і бідність. Приход був багатолюдний,

але складався з шести сіл, відстань між якими була неблизькою[18]. У 40-х рр. джерела фіксують ще одного Потіївського священника — Феофана Воронкевича, який 20.12.1844 р. виконав доручення духовного правління: їздив у с.Янівку розслідувати справу про пограбування місцевої церкви[19].

До 1861 р. життя потіївців було незавидним, дуже "скудним" (цей вираз зустрічається в документах найчастіше). Сказане стосується моїх предків по лінії матері з родини Личних. Отже, в 40-х рр. XIX ст. у Потіївці на вулиці, що вела від центру до виїзду на Нову Буду, проживала молода сім'я Петра і Мотрони Личних (обом було по 25 років), в яких народилася дівчинка. За садибним планом і подвірним описом 1866 р., господар Петро Потапович Личний мав ділянку за № 12, яка складала 1дес. 940 саж. Архівна справа, яка виникла в результаті випадку з подружжям Личних, має назву "О предании церковному покаянию крестьян Петра и Мотрону Личных за потерю в пьяном виде их дитяти"[20]. Справа розглядалася в Київській духовній консисторії у 1846 р.

Що ж сталося з Личними та їх дитиною, якій було всього два місяці від народження? Сталася досить таки трагічна, але банальна для тих часів річ. У перший день Різдва 1845 р., 7 січня подружжя Личних вийшло з домівки і пішки відправилося в гості до своїх родичів в Стару Буду. Мотрона з дитиною на руках йшла окремо, бо Петро мусив ще перейтися лісом, де він мав якісь справи. Отже, він прибув до родичів лише в полудень. Мотрона пішла до своєї рідної сестри Параскови Шкандевич, а Петро — до своїх рідних сестер Катерини і Авдотьї Матвійчук. Зазвичай, Петро добре випив, а ввечері зі своїми шваграми Андрієм та Ігнатом Матвійчуками заглянув до корчми, де

зустрілися з швагром жінки Давидом Шкандеєвим. Разом випили ще півкварти горілки. Тільки після цього Петро згадав, що має сім'ю і пішов за нею. Під вікнами хати родичів жінки він, начебто, підслухав розмову, в якій його мила жінка хвалилася, що гуляла з чоловіками дівкою. П'яному здалося, що вона його не любить. Зайшовши до господи, Петро випив ще й тут, затим обоє стали збиратися до сестри Петра Авдотьї. Там Петро почав придиратися до Мотрони, завів сварку: Мотрона швидко зібралася додому, бо наступив вечір. У лісі Петро догнав жінку, щоб іти разом. Стан обох був такий, що бійка була неминучою. У ній Мотрона поклала дитину перед Петром на сніг, а сама втекла (потім вона показувала, що рятувалася від розлюченого чоловіка). Петро пізніше з великим трудом пригадував, що, начебто, взяв дитину на руки (навіть чув, що вона рухається) і пішов далі, але збився з дороги. Як він загубив дитину, не пам'ятав: його розбудили на другий день в конопельні під Новою Будою селяни Ілля Мельник і Трохименко. Петро кинувся назад, в Старій Буді зустрів жінку, яка також шукала дитину, але було вже пізно. Зрештою, їх заарештувала поліція. Люди влаштували пошуки уздовж лісової дороги, але марно.

Лише 18 січня, тобто, на щедрий вечір, селяни сусіднього Сільця (Федір Ковальчук, Дмитро Чернюк, Вознюк) знайшли маленьку замерзлою поблизу Старої Буди, біля дороги, під сосною. Лікар, який оглянув труп, визначив, що насильницької смерті не сталося: дитина померла від переохолодження.

Справа Личних розглядалася в Київській палаті карного суду, а також була відомою в губернському правлінні МВС. Очевидно, випадок потіївський був неординарним. Там справа проходила у зв'язку із "чрезмерным пьянством". Було винесено

якесь рішення, яке в Потіївці сприйняли з "задоволенням". Як свідчать матеріали церковної справи, які я вивчив, Личних покарали за місцем проживання шмаганням плітьми, кількість яких визначила Київська карна палата: Петрові — 30 ударів, Мотроні — 20. Покарання виконувала земська поліція. Духовна влада, в свою чергу, наклала своє покарання: подружжя мало відправитися на епітимію до якогось монастиря, для очищення совісті, щоб надалі на такі вчинки "не покушались".

Єдина "світла" сторінка в наведеній справі — це характеристика подружжя Личних у побуті. Громадянський суд визнав, що вони обоє в супружньому житті цілковито "одобрені". Напевно, вони довго каялися, молилися за свої гріхи. Зрештою, їх життя на цьому не зупинилося, хоч і завдало важкого уроку. Можливо, наступне життя і діяння виправили прикру помилку. Принаймні, мені добре відомо, що репутація моїх предків по маминій лінії в Потіївці була завжди однаковою: вони були чесними, порядними, трудолюбивими, побожними. До певної міри, вони були покірними, але такими їх зробили антиукраїнські окупаційні режими: російський і комуно-більшовицький, яким ніколи не буде прощення в пам'яті моїх земляків.

3.2. Садибний план і подвірний опис Потіївки 1866 року

Документ, про який йтиме мова, зберігався в Потіївці у місцевого вчителя Юрія Топчія. Відтак він потрапив до мене, за що я вельми вдячний своєму землякові, який, розуміючи вартісність документальних/картографічних джерел, передав свій скарб мені в руки. При цьому п. Топчій повідомив, що карту

з подвірним описом Потіївки знайшов на гориці будинку покійний нині вчитель Волинчик. За моїми свідченнями, йдеться про будинок, котрий був колись попівством, тобто, в ньому проживав місцевий священик.

Отже, документ має таку назву: "Усадебный план с.Потеевки Киевской губернии Радомысльскаго Уезда крестьянъ собственниковъ изъ владения Помещицы Княгини Щербатовой. Измерение произведено по поручению Радомысльскаго Мироваго Съезда Участковымъ Землемеромъ Хмельницкимъ въ 1866 году". Сам план села виконаний в кольорі: синіми і голубими фарбами, вулиці зафарбовані у світлобежові тони. Внизу зазначено про звірку плану з оригіналом, що й засвідчив Відповідальний землемір (підпис не читається). Отже, йдеться про засвідчену копію джерела.

Щодо дати джерела, то тут напрошується таке зіставлення. За моїми даними, саме 1866 р. Потіївка отримала, у зв'язку із реформами 60-х рр., викликаних падінням кріпосного права, статус центру однойменної волості. Так, знайдена архівна справа має назву: "О преобразовании с.Потеевки в волостной центр (Из ведомости о передаче государственных крестьян местным учреждениям)", 1866[21]. Серед опублікованих матеріалів, дотичних до питання про статус села, як волосного центру, згадаємо, що з початку XX ст. збереглися "Ответы волостного писаря Потиевской волости Н.Терещенко по программе" (йшлося про розвиток сільського господарства)[22]. У 1895 р. волосним старшиною був Василь Павлович Демченко, писарем — Іван Андрійович Михайлюк[23], у 1904 р., відповідно — Степан Малий і Іван Путято[24]. На жаль, інших матеріалів про Потіївську волость

поки що віднайти не вдалося, хоча інформація про їх місцезнаходження мені відома.

Публікуємо план у додатку в дещо зменшеному вигляді (шкода, що не в кольорі). Проте його цінність від цього не применшується. Спочатку звертаємо увагу на планувально-просторовий розвиток Потіївки. Майже всі вулиці старого села були прокладені ще тоді, тобто, до 1866 р. До слова, вони зберігаються й тепер. Єдине, чого немає на плані, — це продовження центральної вулиці від греблі з мостом у напрямку на Житомир. Очевидно, дороги через Потіївку на Житомир тоді ще не існувало. Та й гребля була розміщена дещо північніше і не так прямолінійно, як тепер. Ставок також був набагато довшим. У середині XIX ст. не було й вулиці, яка тепер з'єднує лікарню з автобусною і йде далі на північ.

Думаю, що центральне перехрестя села знаходилося на тому місці, що й тепер. Центром села була церква з прилеглими ділянками, позначеними абревіатурою "Ц.З.", тобто, "церковна земля". Цікаво, що церковна земля розміщувалася не тільки довкола церкви, а й продовжувалася від перехрестя далі на північ і простягалася майже до місточка по теперішній вул. Радянській (по-сільському — Солопні), уздовж берега ставка. Найдовшою вулицею села, як видається, була пряма вулиця від виїзду на Дубовик до виїзду на Нову Буду, з півдня на північ. Вулиця Громада, як її називали давніше (теперішня Шевченка), була, можливо, коротшою.

Основними об'єктами, які були в селі, і які чітко позначені на плані, є ділянки землі з будівлями селян, тобто, селянські садиби. На плані чітко вимальовані будівлі: землемір зумів вказати навіть їх розташування щодо вулиць (фасадом чи боком).

Житлові будинки зафарбовані в сірий колір, а господарські будівлі — в чорний. Всі ділянки землі пронумеровані.

Не менш цінним є розміщена на карті справа "Подворная опись", побудована за номерами на плані, зі вказівкою площі наділів. Наводимо її повністю, зі збереженням канцелярського колориту тодішньої російської (общепонятної) мови.

1. Афанасій Іванов Денисенко — 1 дес. 1218 саж.
2. Михайло Петров Максименко — 1 дес. 708 саж.
3. Денис Іванов Денисенко — 1 дес. 636 саж.
4. Матвій Іванов Денисенко — 3 дес. 48 саж.
5. Микита Григорієв Денисенко — 1 дес. 932 саж.
6. Андрій Тимофіїв Лукашенко — 1 дес. 524 саж.
7. Констянтин Павлов Личний — 1 дес.
8. Григорій Констянтинов Личний — 1 дес. 1041 саж.
9. Іван Яковлев Тивоненко — 1 дес 921 саж.
10. Гаврило Трохимов Денисенко — 1 дес. 712 саж.
11. Григорій Іванов Денисенко — 1 дес. 474 саж.
12. Петро Потапов Личний — 1 дес. 1940 саж.
13. Семен Кирилов Денисенко — 1 дес. 1406 саж.
14. Павло Іванов Денисенко — 1 дес. 869 саж.
15. Вакула Карпов Денисенко — 1 дес. 944 саж.
16. Павло Павлов Ігнатенко — 1 дес. 1140 саж.
17. Петро Григорієв Тивоненко — 1 дес. 371 саж.
18. Андрій Федоров Довгий — 2178 саж.
19. Стефан Іванов Тивоненко — 2318 саж.
20. Пилип Михайлов Тивоненко — 1618 саж.
21. Павло Тихонов Мартиненко — 1618 саж.
22. Степан Миронов Лукашенко — 2337 саж.
23. Григорій Андріїв Лукашенко — 1660 саж.

24. Клим Лукашенко – 1661 саж.
25. Данило Григорієв Зайцов – 1599 саж.
26. Григорій Романов Костюченко – 1968 саж.
27. Марко Іванов Харченко – 1 дес. 704 саж.
28. Мартин Максимов Харченко – 1 дес. 435 саж.
29. Никифор Феодосієв Мойсеєнко – 1 дес. 1077 саж.
30. Онуфрій Григорієв Лукашенко – 1 дес. 609 саж.
31. Іван Яковлев Лукашенко – 1 дес. 409 саж.
32. Кирило Григорієв Лукашенко – 1 дес. 205 саж.
33. Іван Наумов Скороход – 1980 саж.
34. Дмитро Харченко – 2060 саж. Б.Євфим Лукашенко – 1 дес. 462 саж.
35. Мойсей Федоров Скороход – 1 дес. 462 саж.
36. Федір Ісааков Денисенко – 1 дес. 830 саж.
37. Федот Яковлев Харченко – 1 дес. 1548 саж.
38. Максим Іванов Кузьменко – 1 дес. 232 саж.
39. Дем'ян Тихонов Личний – 1 дес. 602 саж.
40. Федір Андрієв Харченко – 1 дес. 820 саж.
41. Макар Костянтинов Личний – 1 дес. 1764 саж.
42. Григорій Сидоров Мельниченко – 3 дес. 550 саж.
43. Архип Євстафієв Мартиненко – 1862 саж.
44. Прокофій Тихонов Мартиненко – 2275 саж.
45. Михайло Яковлев Мартиненко – 2106 саж.
46. Данило Павлов Мартиненко – 1 дес. 108 саж.
47. Максим Адамов Лук'яненко – 1 дес. 180 саж.
48. Оникій Іванов Тивоненко – 1 дес. 672 саж.
49. Сава Киселенко – 1 дес. 640 саж.
50. Йосиф Мойсеєв Ігнатенко – 1 дес. 510 саж.
51. Іван Федоров Харченко – 1 дес. 5 саж.

52. Пилип Тихонов Гоп – 1 дес. 2272 саж.
53. Павло Адамов Лук'яненко – 2 дес. 553 саж.
54. Григорій Петров Максименко – 1 дес. 1353 саж.
55. Михайло Павлов Данильченко – 1962 саж.
56. Лука Михайлов Довгий – 1962 саж.
57. Тихон Антонов Коцюба – 1 дес. 624 саж.
58. Григорій Власов Цюпа – 1 дес. 1102 саж.
59. Іван Іванов Лук'яненко – 1 дес. 1187 саж.
60. Григорій Іванов Харченко – 1 дес. 1068 саж.
61. Марко Михайлов Харченко – 1 дес. 400 саж.
62. Григорій Михайлов Д........ – 1 дес. 736 саж.
63. Дмитро Карпов Малярчук – 1 дес. 480 саж.
64. Іван Олексієв Харченко – 1 дес. 608 саж.
65. Максим Миколаєв Харченко – 1 дес. 360 саж.
66. Осип Іванов Харченко – 1 дес. 148 саж.
67. Овсій Яковлев Харченко – 1 дес. 18 саж.
68. Петро Яковлев Максименко – 1 дес. 260 саж.
69. Радіон Ульянов Тивоненко – 1 дес. 428 саж.
70. Дениъ Григорієв Харченко – 1 дес. 880 саж.
71. Іванъ Михайлов Харченко – 1 дес. 98 саж.

Всього – 90 дес. 1847 саж.

Під волосним правлінням – 1200 саж.

Колишньої корчемної – 1200 саж.

Всього – 91 дес. 1847 саж. З них незручної, під вулицями і провулками – 8 дес. 276 саж. Під ставком, річкою, болотом і кручиною – 10 дес. 1312 саж. Всього – 18 дес. 1588 саж.

Всього зручної і незручної – 110 дес. 1035 саж.

Цікаво, що волосне правління знаходилося не в центрі, а на самому краю села, при виїзді на Нову Буду. А корчма розміщувалася

в самому центрі, на перехресті. Поза межами села зображено декілька об'єктів, прокреслених олівцем: при виїзді на Облітки, справа — церковна земля (пізніше олівцем хтось дописав "Шкільн."); при виїзді на Дубовик — цвинтар (старий цвинтар).

Унікальність карти і подвірного опису Потіївки 1866 р. очевидні. Найважливішим є те, що джерело повертає нас у майнові/поземельні стосунки тієї пори, дозволяє переконатися, де в селі проживали колись наші предки. Зрештою, планувально-просторовий розвиток села середини XIX ст. не становить тепер жодних загадок.

3.3. Хроніка подій місцевого життя у 1912-1916 рр. (за газетою "Радомыслянин")

Дослідження історії краю спонукало мене до пошуку масових джерел кінця XIX — початку XX ст. Одним із таких є, як відомо, преса, проте ражомишльска повітова газета в Україні не збереглась. Я віднайшов її в газетному фонді Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, і це є виликим успіхом краєзнавства Радомишльщини. Зберігся повний комплект "Радомыслянина" за 1912-1916 рр. Зміст газети та її інформативний потенціал я описав у спеціальній публікації[25].

Багатство краєзнавчих матеріалів газети вражає. Проте, до історії конкретного населеного пункту їх не так вже й багато. Подаю хроніку подій місцевого життя в Потіївці та навколишніх селах, яку вдалося вичленувати в загальній масі матеріалів газети.

— 10.06.1912 р., № 5. Проведений "військово-кінний" перепис повіту показав, що лише в Потіївській волості розводять великих коней, причому, в господарствах німців-колоністів. Корови

також не відзначаються породою. Зазвичай, це непоказні "тосканки". Несподівано, на виставку до Москви було відправлено місцевих корів, у тому числі й з Облiток.

— 27.06.1912 р., № 12. Днями здійснено ненавмисний замах у Моделеві на життя селянської дівчинки А.Довжик хлопчиками Я.Римарчуком і К.Лукирчуком. Вони стріляли на полі з рушниці, проте, не вціливши в зайця, знайшли іншу ціль — дівчинку, яку легко поранили (стаття "Бешкетування хлопчика").

— 11.07.1912 р., №18. В статті "Потреби села" описано школу в Моделеві: "У ньому маленька, але цікава красивим українським стилем стара церква (стиль, щоправда, зіпсований новими приділами). Поблизу церкви убогі хати священика і псаломника. Поблизу них... на зразок великого хліва з чорними стінами... церковна школа. Стара, тісна, дітей у селі багато, інтелігенції як кіт наплакав..." Щасливим випадком був інтелігент п.Коцебчук, який підняв питання і добився побудови міністерського училища. Дуже діяльний вчитель Бендриков. Але обох перевели в інше місце. Восени минулого року розпочали будову. Це справді велика будівля (земська школа).

— 18.07.1912 р., № 21. "Про лічницю в Потіївській волості". Потіївська волость є однією із найбільших в повіті. У ній більше 90 населених пунктів. Хоч вона і розміщена не дуже далеко від Радомишля, але якось в глибокому куті, на межі з волинською губернією. Вочевидь, завдяки своєму розташуванню, ця величезна з чисельним населенням волость, до 1911 р. мала лише одну міністерську школу (в с. Моделів)... Також в районі волості немає поштового закладу, і для того, щоб відіслати листівку, громадяни з якогось села Жадьки чи Дерманівки повинні подолати 40-верстний шлях до Радомишля...

Обділена волость і іншими культурними благами. Наприклад, всю волость обслуговував один-єдиний медичний фельдшер. ...Про лікаря, акушерку, лікарню — доводиться тільки мріяти. Часто.., як наприклад у с.Вовче, майже все сімейство вимерло через відсутність протидифтеритної сироватки. Люди помирали від дрібниць.., передовсім — діти. Нарешті, 1908 р. земство відкрило лічницю з медикаментами, лікарським персоналом, взагалі зі всіма вигодами. Проте справа тягнулася до 1911 р., поки питання не було підняте "знизу": склали ухвалу, написали подання. Особливо добивалося місцеве Волосне правління. І ось лічниця відкрита — справжня. Але потіївці бояться, щоб не сталася її "скороминуча" смерть. Справа в тому, що досі нема приміщення, вони розміщується в старій будівлі церковної школи, схожій на хлів. А пацієнтів за один місяць зареєстровано дуже багато. Земство виділило на будову амбулаторії 2500 руб., землю відвела громада, але цього дуже мало. І зараз амбулаторія знаходиться в хліві, там же мешкає фельдшер, лікар приютився в чужій квартирі, лічниця не постачається лікарнянчим посудом і медикаментами".

— 4.01.1913 р., № 2. 28 січня в с.Моделеві була вчинена публічна продажа майна Пінхаса Мошковича Рабиновича, через борг Якову Бірюкову.

— 23.01.1913 р., № 10. Передова: "Завдяки географічному розташуванню, малонаселеності та ін., наш повіт відрізняється від інших своїм бездоріжжям". Становище особливо погіршилося теперішньої зими. "Особливо погано приходиться ведмежим куткам нашого повіту, яких так багато. Останні тільки починають повертатися до життя з наступом зими, зі встановленням санної дороги. В іншу пору року вони, здебільшого, відрізані

від усього світу і перебиваються доходами від продажу хліба і дрібними заробітками. Бездоріжжя нинішньої зими остаточно вбило всілякі прояви життя в цих ведмежих кутках...”

— 6.02.1913 р., № 16. “Земське життя”. У порядку дня Земських зборів внесено питання “Про побудову будівлі Потіївської дільничної лічниці”.

— 1.03.1913 р., № 26. “Царство забобонів”. Видибор — досить велике село, є церковно-приходська школа, церква. Якась жінка Л., татарка, неосвічена, лікує будь-які хвороби: дає маленькі папірці, дрібно списані якимись ієрогліфами. Велить хворим покласти їх у воду і пити по 3 чайних ложки в день (плата — 3-10 руб. з гостинцями).

— 8.03.1913 р., № 29. “Треті Надзвичайні Повітові Земські Збори”. Доповідь “Про побудову будинку лічниці в с.Потіївці” зробив К.П.Григорович-Барський. Таким чином, 11.03.1912 р. було дозволено придбати громадську будівлю, яка повинна бути перенесена на ділянку землі, відведену безоплатно сільською громадою. Але ця ділянка відведена лише у січні цього року, тому рішення не виконане. Крім того, неможливість мати в с.Потіївці квартири для медперсоналу змусили Управу перенести амбулаторію в с.Горбулів, скориставшись пропозицією поміщиці Артамонової, яка надала приміщення для амбулаторії і квартиру для лікаря.

— Тепер у Потіївці більш сприятливі умови. Можна скупити матеріал зі старої будівлі амбулаторії (775 руб.) — цього вистачить для побудови невеликої лічниці з невеликими квартирами для персоналу. Земство збирається збудувати амбулаторне стаціонарне відділення на 7 ліжок, кухню, пральню, невелику квартиру для лікаря, 3 квартири для фельдшерсько-акушерського

персоналу, хлів, льох, льодовню та ін. господарські будівлі. Видатки – більше 17 тис. руб.

– Збори схвалили будову. Думки розійшлися з питання способу будови: господарським методом чи засобом здачі з торгів. Гласний проф. Павловський звернув увагу на те, що в проекті відсутня часовня і покій для розтину. Григорович-Барський відповідав, що закон забороняє зберігання трупів при сільських лікарнях. Були пропозиції щодо розширення площі для лікаря. Доповідь була затверджена. Збори ухвалили будову господарським методом.

– 7.04.1913 р., № 42. "Потреби кооперації в нашому повіті". Серед нових кредитних і позичково-збережувальних товариств згадане Облітківське.

– 19.04.1913 р., № 45. "Провінція". Село Горбулів. Днями вранці, за годину до сходу сонця, на північній стороні неба було видно "знамення" у вигляді зигзагів блискавиці. Їх сполучення являло собою букви, які читалися як "Перемога".

– 1.05.1913 р., № 50. "Провінція". Село Заміри. Лютує повальна хвороба свиней, гине молодняк, відгодовані свині, є величезні збитки. Господарі не закопують трупів, а вивозять на вигін, де їх поїдають голодні пси.

– 19.05.1913 р., № 58. "Хроніка". В потіївську дільничну лічницю тимчасово призначений фельдшером Боневич на місце Пономарьова.

– 17.09.1913 р., № 109. "Хроніка повіту". Село Заміри. Затягнулися хлібні жнива через дощі, багато хлібів зіпсовано в покосах і в копах. Врожай нижчий середнього: жито – 6/8 кіп на 1 дес., пшениця – так само, вівса – 10/12 кіп, гречки – 6/7 кіп.

Картопля і городина вродили погано. Фруктів в біжучому році взагалі не було (весняний холод знищив цвіт).

— 1.10.1913 р., № 113. — "Хроніка повіту". Мешканці с.Заміри зініціювали клопотання про побудову в їх селі однокласного земського училища, асигнувавши 500 р.

— 1.12.1913 р., № 138. "Хроніка". Акушерка Шепелицької дільниці Богачукова переведена в Потіївську, а потіївської Лупанданна — в Малинську.

— 24.01.1914 р., № 10. "Хроніка". Згаданий мировий суддя Потіївської волості Д.Е.Василевський.

— 23.03.1914 р., № 36. "Хроніка повіту". Село Заміри. Виділена для школи будівля у центрі виявилася непридатною. Тоді — садибу по дорозі на Будилівку. Місце високе, хоч трохи задалеко від села. Нова Буда. У селянина Івана Мартинова Процента вкрадено коня з конюшні, 150 руб. Розслідував пристав Свиценко. З Києва привезли собаку-нишпорку, яка своїми пошуками збаламутила багно селянського життя. Пес пішов через городи на 1 версту і вийшов до домівки підсудного "кацапа" Артема Баранова і, при натовпі в 200 осіб накинувся на нього.

— 23.04.1914 р., № 48. "Хроніка". Виїзна сесія Київського окружного суду засудила мешканця села Потіївської Буди Симеона Парфентієва Желанного, 45 р., за крадіжку дощок і пластин у селян. Дегеля і Гертера — до 10 міс. арештантських відділень.

— 21.09.1914 р., № 114. "Хроніка". Тимчасовий лікар Потіївської дільниці Чаусов звільнений зі служби, згідно з проханням. На посаду фельдшера призначено акушерку Грушевську.

— 14.01.1915 р., №10. "Хроніка". В списку убитих і поранених на війні — Родіон Сидоренко з Потіївської волості. "Хроніка повіту": пожежа. 5 січня в с.Потіївці знищено пожежею

майно Берка Пинського. Згоріла хата, хлів, домашня обстановка, одяг, 3 корови, всього збитків — на 680 руб. Та ж пожежа знищила майно деяких селян на суму 1500 руб.

— 15.01.1915 р., № 11. В списку убитих на війні — пропав безвісти Максим Чумак з Потіївської волості.

— 5.02.1915 р., № 28. "Хроніка". З 1 лютого в Потіївську дільницю призначено жінку-лікаря М.І.Кислову, фельдшером — Радзимовського. Звільнені — Черкас і Грушевська.

— 26.02.1915 р., № 46. Убитий на війні Олександр Самійленко з Потіївської волості.

— 25.03.1915 р., № 68. "Хроніка повіту". 19 березня в Новій буді на будівлях Микити Карпельова трапилася пожежа, яка знищала хату, хлів і клуню, домашню худобу. Збитки — 536 руб. Згоріли також діти — трирічна Анна і однорічний Олександр (батьки були відсутніми). У селі Драночка Потіївської волості 1 травня велика пожежа знищила 8 хат.

— 6.01.1916 р., № 3. "Хроніка": Таємний винокурний завод. 5 січня в 4 ранку в селі Гуті Потіївській повітовий справник А.А.Гавинський за участі пом. наглядачів Ф.А.Павшина і Боржинського при 4-х кінних стражниках викрили таємний винокурний завод. Горілка конфіскована, завод описаний і опечатаний, затримані чистосердечно визнали таємне винокуріння.

— 11.12.1912 р., № 274. "Хроніка": Нещасні випадки. У хуторі Перешкода біля села Дубовика селянка з С.Моделева Олександра Нестерчукова, 35 р., з необережності попала під залізний вал на газомоторному млині Андрія Мультана, внаслідок чого загинула.

[1] Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.3469. – Арк.5.

[2] Там само. – Оп.1037. – Спр.106. – Арк.2.

[3] Там само. – Спр.96.

[4] Там само. – Спр.106.

[5] Там само. – Арк..4.

[6] Там само. – Арк.13-14.

[7] Там само. – Оп.396. – Спр.32. – Арк.1-4.

[8] Там само. – Спр.36. – Арк.1-2.

[9] Там само. – Оп.402. – Спр.7. – Арк.5.

[10] Там само. – Оп.1024. – Спр.3851. – Арк.5-10.

[11] Там само. – Оп.402. – Спр.7. – Арк.1-10.

[12] Там само. – Оп.406. – Спр.50. – Арк.1-3 зв.

[13] Там само. – Оп.410. – Спр.11. – Арк.1-17.

[14] Там само. – Оп.30. – Спр.82.

[15] Там само. – Оп.32. – Спр.55. – Арк.1-6.

[16] Там само. – Оп.1041. – Спр.241.

[17] Там само. – Спр.404. – Арк.1-38.

[18] Там само. – Спр.164. – Арк.1-3.

[19] Там само. – Оп.798. – Спр. 54.

[20] Там само. – Оп.887. – Спр.53.

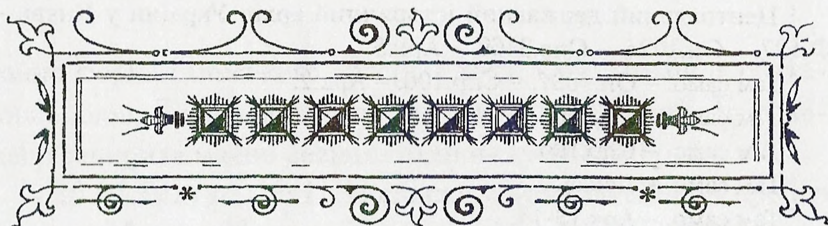
[21]Там само. – Ф.442. – Оп.305. – Спр.82. – Арк.7, 10.

[22] Труды местных комитетов о нуждах сельськохозяйственной промышленности. – Т.XIV. – Спб., 1903. – С.987-988.

[23] Памятная книжка Киевской губернии на 1895 г. – К., 1895. – С.113.

[24] Памятная книжка Киевской губернии на 1904 г. – К., 1904. – С.190.

[25] Тимошенко Л.В. Газета “Радомыслянин” – енциклопедія свідчень з історії краю (1912-1916 рр.) // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. збірник “Велика Волинь”, Т.25, Ч.1. – Житомир, 2002. – С.168-171.

Нарис 4

ЯК РОЗСТРІЛЮВАЛИ НАШИХ ПРЕДКІВ

Про сталінізм і репресії в Україні взагалі, в нашому краю зокрема, написано вже багато. Проте це знову і знову хвилює, час від часу ятрить душу. Пригадується, коли в дитинстві я запитував батьків про своїх дідів, мати незмінно відповідала: "Сталін з'їв". Мені, малому, здавалося, що Сталін – це якийсь казковий вампір, що поїдав людей. Коли наприкінці 80-х рр. почалися масові викривальні публікації про сталінізм, то з'ясувалося, що батьки були близькими до істини, хіба що каннібалізм вождя всіх часів і народів, в буквальному розумінні, не підтвердився.

Нарешті, коли в незалежній Україні удоступнилися архіви КГБ, стало можливим дошукатися правди. Тож я поїхав до Житомира і вивчив архівні справи про репресованих дідів, батьків моїх батьків. На жаль, мої батьки – Тимошенко Володимир Прокопович і Тимошенко Надія Петрівна (з дому Личних) вже відійшли у божі засвіти, не дочекавшись гіркої правди про долю батьків. Пригадується, мама колись була переконана в тому, що

її батько загинув у Сибіру, на якомусь лісоповалі чи руднику. Все було простіше і, навпаки, страшніше, бо страчених за вироками "трійки" розстрілювали в Житомирській тюрмі і десь вивозили. Місце їх поховання (якщо це можна назвати похованням) досі не знайдене.

Отже, **"Дело № 5322/НКВД СССР. Укр.ССР. Петровского Иосифа Адамовича, Петровского Ивана Адамовича, Мельниченко Игната Трофимовича и др. (всего 60 чел.)"** (тепер зберігається в Державному архіві Житомирської області). Саме за цією справою проходив мій дід, батько моєї матері, Личний Петро Федорович, який народився у травні 1897 р. в Потіївці, українець, професія — хлібороб, освіта — церковно-приходське училище, безпартійний, соціальний стан — селянин-середняк-колгоспник, до революції мав 12 дес. землі, після — 18 дес., місце роботи перед арештом — заступник голови колгоспу ім.Постишева в с.Вівче Потіївської сільради, місце проживання — хутір Дертки (анкетні свідчення зі справи).

Маючи такий послужний список, 13 червня 1937 р. дід був заарештований згідно з Постановою 3 відділу Управління Держбезпеки та Управління НКВД (за підписом Жутова), за яким йому інкримінувалися злочини за трьома статтями карного кодексу: за членство в диверсійній організації, за діяльність на користь іноземних держав проти Радянської влади. У той же день схожу Постанову підписав обласний прокурор Орлов. За нею дід звинувачувався в членстві в контрреволюційній шпигунській організації, диверсійних актах та активній боротьбі проти влади. 14 червня секретар Потіївського Райвідділу НКВД Антонюк провів обшук (ордер на обшук підписано 13 червня 1937 р.). В іншій, не датованій постанові 1 відділу НКВД (підписав

якийсь черговий душитель українців Ракита) вже говорилося, що дід проводив контрреволюційну діяльність на користь Польщі. В протоколі допиту від 17 червня слідчий заявив, що органи мають свідчення про зв'язок діда з агентом польської розвідки Ничипором Ігнатенком, який доводився родичем (очевидно, дядьком) моєї баби, дружини діда Личної Марії Аврамівни (з дому Ігнатенків). На заяву дід довірливо розповів, що справді в 1930 р. Ничипір Ігнатенко втік до Польщі, боячись переслідувань Радвлади. Влітку 1931 р. Н.Ігнатенко прибув нелегально на батьківщину і відвідав мого діда. При цьому, начебто, розповідав, що йому в Польщі живеться добре. А далі дід говорив неймовірне (очевидно, після важких побоїв): що він знав мету прибуття Н.Ігнатенка (шпигунська діяльність за завданням польської розвідки). Визнання дідом того, що він приховав факт прибуття "агента польської розвідки" (це визання, напевно, було також вимушеним), як і те, що Н.Ігнатенко пропонував йому втекти до Польщі, відіграло вирішальну роль. Хоча, зрозуміло, доля всіх 60 заарештованих була визначена душителями народу зазделегідь.

Наступний допит датований 23 червня 1937 р. На питання про завдання, залишені нібито Н.Ігнатенком у діда, він відповідав негативно. Затим протягом майже місяця допити не фіксувалися. Протокол допиту 19 липня 1937 р. відкрив мені цікаві подробиці з біографії діда. З'ясувалося, що він приховав свою службу в петлюрівській армії. На це звинувачення дід відповів, в 1918 р. він був мобілізований, пробув два дні в бараках/казармі в Радомишлі, але, у зв'язку з чутками про відправку на фронт, самовільно повернувся додому. Зброю отримати не встиг. Не брав участі в жодній з місцевих "банд", у тому числі й зна-

менитій в краю "банді" Соколовського з Горбулева. З'ясувалося також, що дядьки моєї баби Аврам, Іван, Семен і Ничипір Ігнатенки в 1930-1931 рр. були розкуркулені і втекли до Польщі. Два наступних допити — 20 і 25 липня 1937 р. не внесли чогось нового. Діду пред'явили звинувачення. Він визнав, що приховав факт прибуття до нього ворога Радвлади. Це була невимушена щирість, точніше, зізнання в тому, що його совість не дозволила йому видати "босяцькій" владі (термін належить моїй баба Марії Личній), свого родича, котрий був господарем на своїй землі і принципово не зміг змиритися з колективізацією (про це мені розповідала в дитинстві баба).

Обвинувальний висновок підсумував "слідство", яке сфабрикувало справу "польської контрреволюційної повстанськошпигунської і диверсійної організації, викритої Житомирським Окрвідділом НКВД в 1937 р." Організацію створило нібито польске відділення генштабу через агентів Ігнатенка Ничипора, Василя Блаченка, Іллі Назаренка та офіційного співробітника розвідорганів Леона Осецького. Так у справі з'явився нащадок відомої мені Осецької шляхти. Базою "організації" був Потіївський район, а саме: Потіївка, Горбулів, Торчин, Дитинець. Кадри: поляки та українці.

Якщо у діда під час обшуку не знайшли нічого (крім військового білета, листа, довідки з колгоспу, двох фотокарточок, кількох облігацій та невиробленої телячої шкіри), то інші обшуки дали "результати". Найважливішим доказом став викопаний станковий кулемет "Максим" з кулеметними коробками і патронами, одна рушниця, п'ять обрізів, три револьвери "Наган", одна шашка. Передбачалося начебто використання цієї зброї під час збройного повстання. Коли в край прибули згадані

диверсанти (дата — в червні 1931 р.) то вони "завербували" масу людей, в тому числі і мого діда.

У загальному висновку з набором стандартних для тієї пори звинувачень міститься фрагмент, присвячений дідові. Отже, П.Ф.Личний "був зв'язаний з агентом іноземної розвідки Ігнатенком, який прибув з розвідувальними завданнями на Радянський бік. Влітку 1931 р. мав зустріч з розвідником Ігнатенком, котрий увів його в курс шпигунської діяльності. Був завербований агентом іноземної розвідки Ігнатенком для виведення за кордон — тобто, у вчиненні злочинів за статтею 54/6 КК УРСР. " Те, що подане обвинувачення шите білими нитками, не потребує тепер жодних спростувань. Банальний випадок з коротким поверненням на батьківщину збіглого родича (мені про нього розповідала моя мама), який прибув, щоб залагодити якісь особисті справи, був використаний як головний доказ. До речі, далі у висновку йде доволі промовиста фраза: "Винуватим себе визнав тільки у зв'язку з агентом іноземної розвідки". На підставі згаданих "аргументів", справу передали на розгляд "трійки" при Київському обласному управлінні НКВС.

Далі у справі йдуть витяги з протоколів засідання "трійки". Під № 3, параграф № 354 (вдумайтеся у цю цифру — людей розстрілювали щоденно сотнями), від 5 серпня 1937 р. Постанова: "Личного Петра Федоровича — розстріляти". Далі — ще жахливіший документ: витяг з "Акта Постанови приведення у виконання 9-го серпня 1937 р. о 12.00 год. Нач. окруж. відд. НКВД капітан держ. безпеки Шатов". І все. Кінець.

У зв'язку з тим, що справа налічує сотні сторінок протоколів (6 об'ємних томів), я не встиг знайти іншої інформації, яка змогла б пролити світло на деякі деталі, що мене цікавили. Наприклад,

чи були якісь додаткові свідчення протии діда і чи був на нього якийсь спеціальний донос. Скоріше за все, його долучили до справи за родинними зв'язками, тобто, привід був формальним. А далі НКВС зробило свою справу і розстріляло в один день майже всіх заарештованих (лише декілька осіб отримало великі терміни ув'язнення).

31 грудня 1959 р. був прийнятий протест моеї матері у спрві діда. У результаті Військовий трибунал Прикарпатського військового округу "відмінив" його справу за відстуністю складу злочину. Це остання сторінка у справі мого діда, фото якого з в'язниці зберігає печать глибокої печалі і німого смутку.

Справу про розстріл другого діда — батька мого батька — мені видали в Управлінні Служби безпеки Житомирської області. Отже, справа **№ 87366 "У звинуваченні громадянина Тимошенка Прокопа Івановича за ст.54-10 КК УРСР"**. Ця справа, заведена персонально на діда, була сфабрикована за іншою логікою, хоча логіка у душителів поліського селянства була одна, точніше, у їх діях немае жодної, з позицій здорового глузду, логіки.

За анкетними даними справи, мій дід Тимошенко Прокіп Іванович, 1894 року народження, місце народження — с.Горбулів, професія — хлібороб, селянин-середняк, член колгоспу ім.Леніна, малограмотний, безпартійний, українець, брав участь у "банді" Соколовського, проживає на хуторі Науменка Горбулівської сільради Потіївського району, заарештований 20 грудня 1937 р. Постановою від 25.12.1937 р. (за підписом опера Потіївського НКВС Васякова), дід був у минулому активним учасником банди Соколовського, брав участь у еврейських погромах, був одним із організаторів ячейки боротьбистів у Горбулеві, проводив

останнім часом контрреволюційну агітацію серед населення проти "заходів" партії і радвлади, поширював чутки про війну і поразку Радянської влади. Ця постанова і була у справі діда обвинуваченням, тобто, ще до початку слідства влада сформулювала стандартне звинувачення. Того ж дня згаданий опер Васяков обрав "міру застереження", а в.о. прокурора Потіївського району Філоненко підписав ордер. Обшук і арешт 20 грудня провів міліціонер Прокопчук. Таким чином, діда заарештували 20 грудня, а документи оформили лише через п'ять днів, порушивши, зрозуміло, процесуальний порядок. Хоча, зрозуміло, закони для "Радвлади" не існували. Вони підмінялися революційною доцільністю. 26 грудня дідові пред'явили звинувачення.

Ситуацію зі згаданою невідповідністю пояснює довідка-характеристика, видана Горбулівською сільрадою 20 грудня 1937 р., за підписом секретаря Петрученка. Отже, Прокіп Іванович Тимошенко до вступу в колгосп був "крепким" середняком, мав 8 дес. землі і 3 дес. лісу, механічну молотарку, хату, два холодних будинки, 2-3 коней, 2-3 корови, "як до революції так і після". За участь у банді Микитенка був заарештований, в 1935 р. ви..учений з колгоспу за розвал торудової дисципліни, мав тісний зв'язок з заарештованим НКВС Міхалем Дмитруком, часто веде балачки про зміну влади та встановлення самостійної України. Таким чином, мого діда "посадила" сільська рада, яка також виконувала план по репресіях. Версію саме про такий розвиток подій наводив мені молодший брат діда Ничипір (нині вже давно покійний). Отже, за його розповіддю, яку доповнював і мій батько, згаданий секретар сільради переміряв наділ діда і з'ясував, що дід приорав собі частину землі і, таким чином, порушив встановлену норму. Оскільки поле було засіяне, то дід

пообіцяв розрахуватися восени, після обжинок. А восени, після нагадування ревного служаки влади, господар дав негативну відповідь ледарові, якому було вказано на народну мудрість: "Хто не працює, той не їсть". Пригадується також, з розповіді батька, що під час "голодовки" 1933 р. дід час від часу відкопував сховане від невсипущого ока влади зерно, баба пекла пиріжки і рятувала від голоду трьох дітей. З-за паркану виглядали голодні сусіди і діти Прокопа Тимошенка ділилися з ними. Це також могло бути джерелом інформації про саботаж "заходам влади".

Слідство у справі діда було коротким. Спочатку він перебував у Потіївській в'язниці, де 26 грудня почалися допити. Допитував дільничний інспектор райміліції Білан. Головне питання, довкола якого крутився слідчий, була участь у банді Соколовського. Діда звинувачували, що він був начальником кулеметної сотні. Він визнавав, що був рядовим кулеметником (начальником був Матвій Яковенко, убитий). Дід заперечував участь у єврейських погромах, але визнав членство у партії боротьбистів (горбулівською ячейкою керував Марковський, померлий; помічниками — Уляна Олексієнко, Ничипір Олексієнко та ін.). Дід заперечував також проведення контрреволюційної агітації.

25 грудня дільничний Бєлаке допитав свідка Петрученка Сергія Ігнатовича, 1902 р. н., кологоспника, з селян-бідняків, грамотного, служив у Червоній Армії. Того ж дня — свідка Савчука Анатолія Карповича, 1890 р. н., колгоспника. Тоді ж — Заньковця Івана Семеновича, 1895 р.н. Інспектор Попов допитав Халимончика Михайла Терентієвича, 1904 р.н., повторно — С.І.Петрученка. Усі вони свідчили стандартно і наводили шаблонні факти, які зводяться до наступного. Під час громадянської війни дід був активним учасником банди Соколовського,

грабував мирне населення, громив єврейське населення, перебував у контрреволюційній організації боротьбистів, будучи одним із її ініціаторів. Після "розгрому" проліз в актив села, прихо-вавши своє бандитське обличчя, минуле. Проліз також у колгосп як ворожий антирадянський екземпляр. На роботі невпинно говорив: "Невипадково говорять на на цей трудодень трудний день, він справді трудний, за нього нічого не отримуємо". Інші фрази: "Скоро ми цього трудного дня позбавимося, варто лише дочекатися наступної весни"; "...З дня на день чекаємо військової інтервенції..."; "Якби український народ звільнити з-під цієї єврейської влади, то українці зажили б, на цю боротьбу я ще й сам пішов би"; "Після Іспанії черга за Радянським Союзом"; "Як мені ці комуністи і активісти в'їлись, якби інші порядки, я б з ними розправився"; "Якби не Іспанія, то Германія, Польща та Італія в цьому році врятували б український народ" та ін.

26 грудня слідчий Бєлаке влаштував очну ставку діда з С.І.Петрученком. На питання про те, чи правильно свідок охарактеризував його контрреволюційну діяльність, дід стверджував частковість свідчень, зокрема, що він говорив: "Скоро колгоспи зміцніють і тоді на трудодень будуть отримувати більше і труднощів не буде", "При цій владі євреям відкрилася дорога і вони можуть вчитися на рівні з іншими народами, вони мають навіть більше переваг, ніж українці".

Обвинувальний висновок категорично стверджував вину діда, а його справу передали на розгляд "трійки". Висновок засвідчили: сержант держбезпеки, в.о. нач. РВ НКВС Васяков, нач. обл. управління НКВС капітан держбезпеки Якушев, прокурор Потіївського району С.Філіпенко. І це незважаючи на те, що речових доказів не було виявлено. Відтак, діда перевели до

Житомирської в'язниці. Витяг з протоколу № 45 засідання трійки при управлінні НКВС по Житомирській області від 29 грудня 1937 р. уміщує суму попередніх обвинувачень. До них додалося: участь в боях протии Червоної Армії, "викривлення" національної політики партії і влади, поширення "пораженческих" настроїв, наклепів, висловлення терористичних намірів на адресу комуністів і сільського активу. Вирок: розстріляти. Підпис: секретар трійки Вірон. Далі — витяг з акта про розстріл, який відбувся 6 січня 1938 р., за підписом нач. 8 відділу УДБ УНКВС, Житомир, мол. лейтенант держбезпеки Зуб.

У 1961 р. за скаргою моїх батьків, справу діда було опротестовано. Цікаво, що у зв'язку з цим проводилося ретельне слідство. Зокрема, було розіслано запити до архівів Союзу, навіть до Москви, в архів Жовтневої революції (я працював у цьому архіві в середині 80-х рр., коли писав кандидатську дисертацію, читав там таємні жандармські хроніки), Центральний державний особливий архів СРСР. Відповіді давав також архів Жовтневої революції України, Житомирський обласний державний архів, Вінницький обласний державний архів і, нарешті, Київський обласний державний архів. Усі вони заперечили участь діда в банді Соколовського. Крім того, у червні 1961 р. до Потіївки приїжджав опер, який допитав свідків, які залишилися в живих. Зокрема, С.Г.Халимончика, який був тоді головою Горбулівської сільради, М.С.Прохорчука, П.І.Тимошенка, С.І.Савчука, Г.А.Котенка. Усі вони заперечили антирадянську діяльність діда, а здебільшого відповідали, що нічого не пам'ятають. Коли Халимончику навели протокол його допиту з 1937 р., він зізнався, що дав свідчення зі слів опера, писав його "під диктовку". Він допускав також, що людей могли мобілізувати в банду

Соколовського. Прохорчук сказав, що дід працював у колгоспі добросовісно. Найцікавіші свідчення подав брат діда Ничипір Тимошенко: в 1929 р. дід вступив в соцгосподарство, на базі якого в 1930 р. сформувався колгосп ім.Леніна. Працював на різних роботах, в 1936-1937 рр. — сторожем. У жодних бандах участі не брав, про партію боротьбистів у Горбулеві вперше чує. З Петрученком і Заньковцем мав особисті порахунки. З Петрученком — за засіяну понад норму пшеницю, яку дід йому не віддав. Петрученко обіцяв, що він відомстить дідові. У справі відсутня довідка про реабілітацію, проте я пам'ятаю, що колись вона існувала. Таким чином, я зрозумів всю абсурдність того, що відбулося наприкінці 1937 р. Недоказаність злочинів, зрештою, поспішність слідства, яке тривало всього п'ять днів, очевидні. Жахливо і те, що діда розстріляли напередодні Святого вечора. Його могила також невідома.

Звичайно, варто прискіпливіше придивитися до тієї епохи, особливо до історії так званої банди Соколовського, в якій, очевидно, все-таки брав участь мій дід. Про братів і сестру Соколовських вже з'явилися публікації. Чого лише варта інформація, що вони відкрили у Горбулеві українську гімназію! Так, сьогодні відомо, що вони були ревними захисниками своєї землі, людей, українських традицій. Зрештою, вони були дітьми своєї епохи.

Наслідки репресій, колективізації, культурного "будівництва" в краю також добре відомі. В закритих церквах повідкривали клуби, ледарі з партквитками замінили господарів, брата посилали на брата (дядько моєї матері Ігнатенко загинув на Львівщині в 1945 р. у бою з бандерівцями — краще б він віддав життя за незалежну Україну).

Замість післямови

ГОЛОС НАЩАДКІВ: ВІРШІ МОЄЇ СЕСТРИ ВАЛЕНТИНИ КРАВЧУК

Мабуть, Покрова — це границя
Між світом холоду й тепла.
І Матір-Божої правиця
Вже підніма свої перста.

І наділя своїм покровом
Цю землю, щоби заступить.
Святоспасенним тихим словом,
Що аж сльоза людська бринить.

І щирість в людях не згасає.
Минувшини ріка біжить.
Потіївська біда минає —
Краса Полісся ворожить.

* * *

Лунає музика пречарівна
Шкільних уроків артистичних.
Коли пригадую слова,
Покладені в віки на пісню.

О скільки він селу співав!
Схилившись над акордеоном.
Не жив — палав, згасав
Вогонь творця без перепони.

Заповнені завжди місця
В районі, області, у селах.
І мандрували без кінця.
І домбровий дзвенів весело.

На сцену вийшли з нас не всі.
Хоча і є одна — народна!
Як заспіває — мертвого в труні
Підніме, будь-кого завгодно.

Шкода, що не буває тут,
Де починалась її пісня.
Де голос ще тремтів як прут,
І червоніла, як та вишня.

А вчитель Юрій голову схилив
На вічність свого акордеону.

Зростали діти — він радів.
І знов творив без втоми.

Вклоняємось таланту геть усі.
Ми — його учні, неслухняні, вічні.
Артисти, агрономи, теслярі.
За звуки, нотні і магічні.

Хай пухом буде вчителю земля.
І хай лунає над Поліссям пісня.
Від її чарів проростає вже рілля.
Серця людей пробудяться навічно.

***

Не полиняли очі ще твої.
Моя любове, світе милий.
Твої вогні як солов'ї,
Вони дають мені ще сили.

Тривога множиться, росте
Й породжує потуги нові.
І щось підтримує плече
Немов доці ліси соснові.

Єство народу — із лісів.
Пропах він хмелем і смолою...
Твій голос раптом затремтів
На дотик самоти німої.

І світ утомлений притих,
Сп'янів од зелені-отрути.
Життя? Як трощений горіх...
В душі не терпить він покути.

* * *

Уже давно пройшли часи великі
І дбають люди про пупи й лоби безликі.
А ми — який полишим слід
На цій землі, окрім багатств і бід?

Пройде пора і зірки наші
Погаснуть в задубілій чаші.
Ніхто їх більше не засвітить
І сліду більше не полишить.

Мабуть, ми дуже слабко тліли,
Хоч сонце нам вгорі світило.
І небо віддавалося щодня-
А ми були як та дурня.

Земля раділа і крутилась
В пітьмі там діточки родились.
А як же Пушкін і Бальзак?
Кобзар, Франко і той козак

Який летів у бій за іншу ціль.
Невже його напала лінь?

Невже не маємо вогню
Щоб дати відсіч всякому лайну?

Подумаймо і правди пошукаймо.
Довкола і в собі — часу не гаймо.
Як в бруд не впадемо лицем,
То може, стане хтось борцем.

* * *

І порожніють душі від екранів
Під чужинецьким поглядом на нас.
Яке ж число підйомних кранів
Знадобиться, щоб повернути час?

Знецінилось своє, в віках набуте
Утоптане в чужі діла й думки.
Чужими путами прикуте,
І ринуть злочинів струмки.

Та в наших селах у хлівах чистіше
Ніж в фільмах їх крикливих і дурних.
І губляться поняття найсвятіші
Ми жити можем в стороні від них!

* * *

Одноразові панчохи,
Одноразові штани.
Одноразові Солохи
Пропонуються з нудьги.

Одноразові вітання
Депутатських солов'їв.
І безмежні нарікання
На рекламних бугаїв.

Одноразові пенсійні
Забезпечення на сміх.
Та безмежні і постійні
Підповзання цін до них.

Що це? Збіг обставин?
Чи великий їх розбіг?
В лісі більшає галявин.
В полі ширшає обліг.

* * *

Зимова ніжність не розтрачена
Зависла, у садах стоїть.
Заглянула в двори обачливо
В полях відкрила дивний світ.

Усюди чисто як побілено
Так срібло світиться навкруг.
І душі наші вже ізцілено
Від легких і важких недуг.

* * *

Куди замріяність моя сягає?
І доки їй іще рости?

У небеса високі і безкраї
Тривогами пливсти.

Мені б діждаться швидше ночі,
Щоб зорі відбивали очі.
Щоб жар обвуглений затлів.
Щоб розум знову захмелів.

Вогнем немеркнучим кохання.
У пам'яті зродить страждання.
Тривог предвічних марево
Збудило зради хмарину.

Щоб ніч відсунула стіну.
Між сподіваннями, й стрілу
Щоб запустила в груди
І я ввійшла у вічність, люди.

***

Я дикий світ збиралась переповнить
Якимось поштовхом своїм.
І порожнечу як-небудь заповнить.
Ліричним подихом мрійним.

Я не чекаю виписаних премій
Принад яскравих гаманців,
Та відчуваю — світ росте мій.
Стремен не плутаю кінців.

Моя найвища нагорода –
То незабудка лугова.
Її дівоча, ніжна врода
До мене мовить, призива.

Підводить свої очі небо
Дарунком вдосвіта мені.
Нічого більш мені не треба,
Щоб лиш співали солов'ї.

В їх заливному стоголоссі
Для мене ця земля як рай.
Убрана в квіти і в колосся,
І ліс дрімучий, і цей гай.

А тихі зорі вечорові –
То подруги мої й пісні.
Летить до мене легке слово
І у безсонні, і у сні.

Я рада всьому цьому світу,
Тим міріадам ясних зір.
Солодких чар п'яного цвіту,
Він кличе музикою лір.

Зміст

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Тимошенко Леонід Володимирович

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ПОТІЇВКИ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЬ В XVII-XX ст.

(Потіївські старожитності. — Вип.II)

Комп'ютерний набір
Ірина Негура

Технічний редактор
Ярослав Зьола

Макет і верстка
Ярослав Зьола

Видано накладом автора

Підписано до друку 27.04.2005. Формат 60x84/16.
Друк офсетний. Ганітура AcademyC. Умовн. друк. арк. 6.
Папір офсетний. Наклад 100 прим. Зам. 1395.

Видавництво "КОЛО"
(Свідоцтво серії ДК № 498 від 20.06.2001 року)
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, 82100
тел.: (03-244) 2-90-60, ел. пошта: kolo@isp-lviv.net